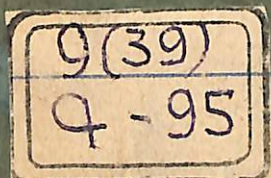

1645

ԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Զ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՍՀՄ-Ի ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՑԵՐԵԿԱՆ

1940

1 2 SEP 2006

ՀԽՍՀ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ 1991 MAY 20

9(39)
Գ-95

2. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

կեր

ԽՍՀՄ-Ի ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

(ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻՐԶԻՆ ԱՍԻԱՆ, ՎՐԱՍՏԱՆԸ ՑԵՎ,
ԱՂԻՐԵՋԱՆԸ ՄԻՆՁԵՎ, X ԴԱՐԸ)

(1989 թ. սեպտեմբերին Յերեվանի Մանկավարժական Ինստիտուտի պատմական
փակնությունում կարդացած դառախառնությունների համառոտագրությունը)

ԽԱՅՄ-Ի ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅԻ ՀԱՆԳՈՒՅՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԸ

(Ուրաքաղական պետությունը: Միջին Ասիան, Վրաստանը և Ադրբեջանը մինչև X դարը)

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏԷ- ՐԱԶՄՆԵՐՆ ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ՀԵՏ

Մեր թվականությունից առաջ, 2-րդ հազարամյակի կեսերին, Առաջավոր Ասիայի յերկրներից մեկում՝ Հայաստանի հարավային մասում, Վանա լճի և Տիգրիս ու Յեփրատ գետերի շրջանում հանդես է գալիս Նաիրյան հասարակությունը: Այդ շրջանի առերեսման շրջաններում հաճախ հանդիպում ենք նաև Ուրարական յերկրի անվանը, վերջինս ընկած էր Վանա լճից հյուսիս և արևելքը:

Ուրարաուն հին հրեական կոչմամբ կրել է Արարատյան յերկիր, իսկ հունական կոչմամբ՝ Ալարատ (ալարատիա—յերկիր) անունը: Այդ անվանը համապատասխանում է նաև Հայաստանի Ալարատյան (Այրարատ) նահանգի անունը: Իրենք՝ ուրարացիներն իրենց պետության կենտրոնական մասը կոչել են «Բիալնյա», վերջի և հավանաբար առաջ է յեկել հայացրած «Վան» և Վանա լճի անունը:

Հին Արևելքի պատմության աղբյուրներում, և շատ ուսումնասիրողներ, այդ պետությունը հաճախ կոչել են նաև Վանի թագավորություն, իսկ նրա բնակիչները՝ կոչվել են թագեր (իրենց խաղաղ գլխավոր աստուծո անունով):

Նաիրին, վերջինս ընկած է Տիգրիս և Յեփրատ գետերի վերին հոսանքը (Վանա լճի հարավարևմտյան շրջանը), առերեսմանցիները կոչվել են «Նաիրի» (Ջրերի յերկիր): Նա իրենից ներկայացնում էր մոմավորապես 23 ցեղերի միություն, վերջը արձանագրությունների մեջ այդ խմբը համարվում է մինչև 60-ի: Այդ ցեղերն ապրել են առանձին-առանձին, բայց, բոլոր յերևույթին, արտաքին թշնամյա դեմ նրանք հանդես են յեկել:

2527

40

միմյանց հետ դաշնակցած: Նաիրյան յերկրի դեմ, մեր թվականությունից առաջ, սկսած 15-րդ դարից, պատերազմներ են մղել ասորեստանցիները: Ըստ յերիվույթին ուրարտացիները նույնպես դաշնակցային կապերի մեջ են յեղել Նաիրյան ցեղերի հետ (վորովհետև ուրարտական թագավորներն իրենց կոչել են նաև «թագավոր Նաիրիի և Շուրալի»): Ասորեստանի կողմից հաճախակի կատարվող հարձակումների դեմն ամենիս համար:

Նաիրյան ցեղերը, վորոնք այդ ժամանակ ուժեղ չավաղ ապրում էին իրենց սահմանական կարգերի քայքայումը և դասակարգերի բաժանման շրջանը, 10—9-րդ դարերում (մեր թվ. առաջ) միավորվում են և այդ միավորման ընթացքում Նաիրյան 23 ցեղերից մեկը՝ խալդերը, վորոնք պետք է յենթադրել, վոր ամենից ուժեղ, ազդեցիկ և քաղաքականապես կազմակերպված ցեղն են յեղել, կարողացել են իրենց ազդեցության և գերիշխանության տակ առնել մյուս ցեղերին ու ստեղծել մի միասնական պետութուն:

Այսպիսով, 9-րդ դարից սրդին ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակված Ուրարտուն և խալդական արձանագրություններում հիշատակված Նաիրյան պետությունը նույնն են:

Ուրարտուն իրենից ներկայացնում էր կազմակերպված մեկ միասնական պետութուն Վանա լճի ավազանում: Այդ պետությունը հիմնելու և ամրացնելու գործում խոշոր դեր է խաղում Արամե թագավորը, վորի կենտրոնն էր Արգասկու քաղաքը: Սրան հաջորդող ազդեցիկ թագավորն էր Սարգուր I-ը (835—820 թ.թ.): Սրա որդի Ուրարտուի կենտրոնը դարձավ Տուշլա (Վան) քաղաքը, վորը հիմնվեց Վանա լճի արեփույան ափին: Այդպիսով, Սարգուրը հիմնում է մի նոր ամուր յինաստիա, վորը խալդական արձանագրություններում կոչվել է Շուրալի կամ Բիայնայի թագավորութուն: Տուշլա կենտրոնով:

Պաղական պետության ամրապնդման գործում խոշոր դեր խաղաց Մենուս թագավորը (810—778 թ.թ.)*, վորը հետ մղեց ասորեստանյան քանակական մի քանի արշավանքներ և ավելի ամրացրեց ու ընդարձակեց իր պետական սահմանները: Մենուան Բիայնայից դեպի Ուրմիա լիճը ձգվող յերկրները գրավելուց

*) Հայկական աղբյուրներում Մենուայի թվագրությունը համարվում է 805—780 թ.թ.

հետո իր արշավանքներն ուղղում է դեպի հյուսիս և դարձվում է Արարսի ԿՂ ավեր ու հիմնում Մենուասենի կենտրոնը: Նա իրեն կոչում է «թագավորների թագավոր»:

Մենուան յերկրում ծավալում է նաև լայն շինարարական աշխատանքներ:

Պաղական պետությունն իր ծաղկման շրջանն է ապրում Մենուայի վորդի Արգիշտի I-ի (778—755 թ. թ.) և վերջինի վորդի Սարգուր II-ի (755—730 թ. թ.) որդի Արգիշտի I-ը ասորեստանցիների դեմ 14 հաղթական արշավանք կատարեց:

Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի որդի խալդերն իրենց տիրապետության սահմանները հասցրին մի կողմից մինչև Յեփատ գետը, իսկ մյուս կողմից մինչև Արաքսի հովիտը և Սեփանա լճի ավազանը, այսինքն այժմյան Խորհրդային Հայաստանի տերիտորիայի մեծագույն մասը: Այդ շրջանում Արգիշտի I Ա. արսի ձախ ափին հիմնեց իր յերկրորդ վարչական կենտրոնը՝ Արմավիր քաղաքը, վորն իր անունով կոչվեց Արգիշտիենի: 9-րդ դարի վերջերին և 8-րդ դարի սկզբին Ուրարտուն հասնում է իր անսասական-քաղաքական բարձր զարգացմանը: Ուրարտական թագավորների տիրապետությունը հյուսիսում հասնում է մինչև Կուր գետը, արեւմուտքում՝ մինչև Յեփրատի հովիտը, հարավում՝ մինչև Բարեկոնը, իսկ արեւելքում՝ Ուրմիա լճի ավազանը:

Սակայն 745 թվից փոխվում է Ուրարտուի վիճակը: Այդ ժամանակ Ասորեստանում թագավոր է դառնում Թիգլեթ-Պիլեսեր III-ը (745—728)*): Սա ստեղծեց ամուր, մշտական բանակ, վորը պահվում էր պետական միջոցներով: Թիգլեթ-Պիլեսերն իր թագավորության առաջին իսկ որից ձեռնարկում է Ասորեստանի նախկին սահմանների վերականգնման գործին: Նա կովի բռնվելով խալդերի հետ, Սարգուրից հետ խլեց վոչ միայն ասորեստանյան նախկին հողերը, այլ և ասպատակեց խալդական պետության կենտրոնը՝ Վանն իր շրջակայքով:

8-րդ դարի 30-ական թվականներից խալդական պետության գլուխը կանչեց Ռուսաս I-ը (730—714), վորը ձեռ-

*) Հայկական աղբյուրներում 747—728:

նարեկեց նորից վերականգնել Ուրարտուի նախկին հզորութիւնը: Նա մի ժամանակ բաժանաւոր ամբարցնեց իր հյուսիսային սահմանները և խոշոր ձեռնարկումներ կատարեց նաև հարափն ամբարցնելու ուղղութիւնով:

722 թ. Ասորեստանի պետութեան դուլին և կանգնում Սարգսնը, վարի որոշ ավելի սամբացով և ուժեղացով ասորեստանյան բանակը: Ռուստան յերկրուղ կրկնով Ասորեստանից, դաշինք և կնքում Սարգսնի հետ: Այդ շրջանում Ուրարտուի դուլութիւնը ծանրանում էր, վարպետան նրան նկատում էին կիմերները և սկյութացիները, վորոնք իրենց հաղթական արշավանքներն էին կատարում դեպի Մերձավոր Արևելք, ինչպես նաև յերկրում ծավալվում էր ներքին կռիվ՝ կենսարոնական իշխանութեան դեմ: Այս ամենը նպաստավոր հող էր ստեղծում Ասորեստանի հարձակումների համար և ահա 714 թվին ասորեստանյան թագավոր Սարգսնը խոշոր զորքով մտնում և Ուրարտական թագավորութեան սահմանը և ուրարտացիներին ջախջախիչ հարվածներ և հասցնում:

8-րդ դարի վերջերն (մեր թվ. առաջ) ուրարտական թագավորութեան համար խիստ ծանր ժամանակաշրջան էր: Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասում, 7-րդ դարի վերջերն և 6-րդ դարի սկզբներին իշխում էին սկյութացիները և կիմերները, վորոնք նույնպես իրենց հաճախակի հարձակումներով խոշոր հարված հասցրին ուրարտական թագավորութեանը և ավելի թուլացրին նրան: Ասորեստանի յերբեմնի հզոր թագավորութիւնը, վոր խիստ թուլացել էր Բաբելոնի հետ մղած պատերազմների հետևանքով, 7-րդ դարի յերկրորդ կեսերին ավելի քան թուլացավ՝ այդ ժամանակ բարձրացող մեզական իշխանութեան հարվածներից: 7-րդ դարի վերջերն և 6-րդ դարի սկզբներին ուրարտական թագավորութեան ամենավտանգավոր հակառակորդը դառնում և մեղական թագավորութեանը, Այդ ժամանակ իշխում էր ուրարտական վերջին թագավորը՝ Ռուսասա III-ը (605—585), վորի վերջին տարիներին մեղական հարվածների տակ տապալվեց մոտ 300 տարի գոյութուն ունեցող խաղաղական թագավորութեանը և նրա տերիտորիան միացվեց մեղական թագավորութեանը (585 թվ. մեր. թվ. առաջ):

Ուրարտական հասարակութեան հիմնական գրադմունքը յեղել և յերկրագործութեանը և անասնապահութեանը: Յերկրագործութեան մեջ հացահատիկային կուլտուրաների հետ զարգանում էր նաև ալկոհոլործութեանը: Յերկրագործութեանը զարգանում էր արհեստական վոտոգման սիստեմի հիման վրա: Ուրարտական թագավորներն իրենց յերկրը ծածկել էին ջրանցքներով, վորոնցից շատերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Որինակ, մինչև շատերը պահպանվում են մինչև մեր օրերը: Մենուս թագավորի կառուցած «Շամիրամու» անունով ջրանցքը, վորն ունի մոտ 80 կիլոմետր յերկարութեան: Ռուսաս II-ը կառուցել և վանի մոտ Բելիշ-Գյուլը, վոր պահպանվում և այժմ էր: Ուրարտական շրջանի ջրանցքներից և նաև Հոկտեմբերյան շրջանի Արմավիրի ջրանցքը, և այսպես բազմաթիվ այլ ջրանցքներ, վորոնցից շատերը դարերի ընթացքում վոչնչացել են, իսկ շատերն էլ մինչև մեր օրս պահպանվում և շարունակում են անտեսական խոշոր դեր խաղալ:

Գյուղատնտեսութեան հետ միասին թուրքերի յերկրում զարգանում էին նաև արհեստները: Մրհատների մեջ մեծ տեղ էր զբաղում մետաղագործութեանը: Խաղերը ծանոթ են յեղել բրոնզի, յերկաթի, պղնձի, վոսկու, արծաթի մշակութեանը: Մետաղագործութեան բազայի վրա զարգանում էր նաև դիմագործութեանը: Խաղերը գրադվել են նաև կալագործութեամբ:

Յեկամտի հարուստ աղբյուրները յերկրում, ինչպես նաև արհեստների զարգացումը, հնարավորութեան են տվել զարգացնելու աշխույժ աղբյուրաբանականութեան հորեման յերկրների հետ:

Ուրարտական թագավորութեան մեջ բաժանաւոր զարգացած և յեղել նաև շինարարական արվեստը, ճարտարապետութեանը: Նրա վիպութեանն են հանդիսանում վերը հիշատակված բազմաթիվ ջրանցքների կառուցումը: Խաղերը կառուցել են նաև ամուր բերդեր, պալատներ, նրանց մոտ զարգացած էր քարաշէնութեանը և վորմնապետութեանը: Այս ամենը վկայում են, վոր խաղերի մոտ, այդ վաղ ժամանակաշրջանում, արտադրողական ուժերը զարգացման վորոշ աստիճանի էին հասնում:

Խաղաղական հասարակութիւնն իրենից ներկայացնում էր արեւելեայն տիպի մի անսովոր անբարեկամութիւն, վարակաւ ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացած էր թագաւորի ձեռքին: Յերկրում իշխող կառավարողը հոգեկոտանում էր նախկին տեր ազնւական ռազմիկ արքայապետի հետ: Քրեական դատը Այդ հասարակութեան ամբողջ ծանրութիւնն էր կրում եւ գոյաւորելով իր իշխան և անորակներէն վրաս Խաղաղութեանը, յերկաւրամյա պատերազմների ժամանակվա միայն ձեռք ելին ընդուն մեծ քանակութեամբ ավազ—վաճիկ, հաց, անասուն, աշւ և ձեռք ելին բերում մեծ քանակութեամբ գերիներ, վորոնց ստրկացնում էլին: Մտրուկներն աշխատում էին ինչպէս իրենց տներէ մօտ, նույնպէս և շահագործվում էլին արտաւան աշխատանքներում, սրինակ, ջրանցքաշինարարութեան ամբողջ ծանրութիւնն ընկնում էր նրանց վրա: Մտրուկներէ միջոցով և վոր կառուցվել են մեծ քանակութեամբ պալատներ, բերդեր Խաղաղական թագաւորութեան հարստութեան տղբոյրը հանդիսանում էին մտրուկները, ազնւական ավազը և հպատակներից գտնված ծանր հարկերը:

ԳԻՐ-ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԿՐՈՆԸ

Խաղաղերը վաղ ժամանակներում չեն ունեցել իրենց սեփական գիրը և գրականութիւնը, սակայն հետագայում նրանք վերցրել են ասորիւտանյան սեպագիրը և այն հարմարեցրել իրենց հնչյուններին: Խաղաղերից վորպէս գրական ժառանգութեան մնացել են թագաւորների կողմից թողած բաժնական քանակութեամբ արձանագրութիւններ, վորոնք այժմ գիտաւետնապատմական խոշոր նշանակութիւն ունեն: Ինչպէս բոլոր հնագույն ժողովուրդները, նույնպէս և խաղաղերն ունեցել են հին հեթանոսական հավատ: Նրանց աստվածների թիվը հասել է մինչև 50-ի, յուրաքանչյուր ցեղ, յուրաքանչյուր իշխան ունի իր աստվածը: Այդ աստվածները միանալով կազմում էին աստվածների մի ամբողջ պանթեոն, վորի գլխին, վորպէս գլխավոր աստված, նստած էր Խաղաղ աստվածը: Այդ աստվածներին խնամելու և գանազան ծեսեր կատարելու համար ստեղծվել էր քրդական դասը, վորը հանդիսանում էր շահագործող դասակարգի

մի մասը: Այսպիսով խաղաղերի կրօնական սխառմը զարգացել է այդ հասարակութեան սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքին համարժեցանքով:

Խաղաղերական թագաւորութեան Անդրկովկասի մէջ հին թագաւորութեանն էր: Խաղաղերն իրենց տնտեսական թշնամը, տնտեսական կյանքով և կառուցվածքով հանդիսանում են ամբողջովին հին հնդկական ժողովուրդի, հատկապէս, հայ ժողովրդի նախահայրեր:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՈՒ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ ՄԵԴԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՔԵՍԵՆ-ՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Մեդացիները, վորոնք կործանեցին Ռարտական թագաւորութեանը, ապրում էին Բրանի բարձրավանդակի հյուսիսային մասում: Նրանք գլխավորապէս զբաղվում էին անասնապահութեամբ և մասամբ ել յերկրագործութեամբ: Նրանք բաժանվել էին ըստ ասանձին շրջանների, նստակայայրերի, վորոնց գլուխը: Հերագոտի ավայւների համաձայն, կանգնել էին ընտրովի ասանջ որդներ:

Մեդացիների մօտ տոհմացեղային կարգերի քայքայումը տեղի չէ ունեցել 8—7-րդ դարերում (մեր թվ. առաջ) և այդ շրջանից վորպէս տիրողներ հանդես են յեկել ասանձին իշխաններ: Մեդական ազգեցիկ շրջաններից երեկոտանք, վորի իշխանի անունը Դիյոն էր: Մեդական ասանձին իշխաններ պատերազմների ժամանակ միացել են և կազմել ցեղային միութիւններ և վորպէս խոշոր ազնւական ուժ դուրս են յեկել իրենց թշնամիների դեմ: Ասորեստանը, վորը 7-րդ դարի կեսերին կլանեց իր ժամանակի գրեթե ամբողջ կուլտուրական աշխարհը՝ սկսած Յեզդիտոսից մինչև Հայաստան և Փոքր Ասիայից մինչև Կենտրոնական Բրան, կործանվեց նույնպէս մեդացիների հարձակումների տակ:

Մեդացիները, մյուս իրանական ցեղերի հետ դաշնակցած, Կիւքսար թագաւորի գլխավորութեամբ, դուրս յեկան Ասորեստանի դեմ և 607 թվին վերջնականապէս կործանեցին ասորեստանյան պետութիւնն ու զբաղեցին նրա տերիտորիայի մեծագույն մասը:

Այնուհետև մեղացիները մտան նաև Փոքր Ասիա և կռվի բռնակցին փաքը-անիական լիզյական թագավորութեան հետ, բայց չկարողացան հաղթել նրան: Այդ նույն ժամանակ և ահա, վրա տարող ռաբարական թագավորութեանը, համանաբար և ամբողջ Անդրկովկասը, անցավ մեղական թագավորութեան լծի տակ, ինչպես նաև մեղացիներին անցավ Արևելմայան Իրանը՝ պարսիկ ժողովրդով և Միջին Ասիայի Բակարիայի թագավորութեանը:

Մեղայի կողմից Ասորեստանի զբաղումը մեծ նշանակություն ունեցավ Իրանի հետագա զարգացման և հզորացման համար:

Մեղական թագավորութեան իր գոյութեանը պահպանեց մինչև 6-րդ դարի (մեր թվ. առաջ) կեսերը, վերջից հետո նա նվաճվեց պարսիկների կողմից:

Պարսիկներն ապրում էին Իրանի միջին և հարավային մասում և իրենց հառաքական կազմով նման էին մեղացիներին: Պարսիկները գեղավարվում էին աքեմենյան տոհմի թագավորներին կողմի: Ըստ Հերոդոտի տվյալների, պարսկական թագավոր Կյուրոսը (558—529 թ. թ.) ապստամբում և մեղական թագավոր Աշտուվկաի (585—550) դեմ: Պատերազմը տևեց յերեք տարի (553—550), և Աշտուվկայից դժգոհ մեղական ազգային խավի՝ պարսիկների կողմն անցնելու շնորհիվ, հաղթող զուրա յեկան վերջինները:

Աքեմենյան պարսիկները Կյուրոսի գլխավորությամբ ըստեղծեցին մի ընդարձակ պետություն, վրա տահմանների մեջ մտան նաև Միջին Ասիայի և Անդրկովկասի յերկրներն իրենց հնագույն ժողովուրդներով:

Աքեմենյան պետություն իրենից ներկայացնում էր մեղացիների և պարսիկներին ուղղմաշահագործող դասակարգի մի բռնակալություն, վրա տարբեր յերկրների, մարզերի ժողովուրդների և ցեղերի մի կոնգլոմերատ էր: Այդ խոշորագույն պետությունը բաժանվում էր տասնմիջնադասերի, վրա տանց յուրաքանչյուրի զլխին կանգնած էր «սարքայից արքայի» կողմից նշանակված կառավարիչը, վրա կոչվում էր Աստորապ:

Դարեհ առաջինի որոք (522—484) աքեմենյան Պարսկաս-

տանն ավելի յի հզորանում տնտեսական և ընդարձակվում է իր տերիտորիայով: Նա իր տերապետությունն ավելի ամրացրեց Միջին-Ասիայի և Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդների վրա:

Միջին Ա.Ս.Ի.Ս.Յ. ԼՆԱ.Գ.Ո.Յ. ԺՈՂ.ՈՎ.Ո.Ի.Ր.Դ.Ե.Լ.Ն. Ա.Բ.Ե.Մ.Ե.Ն.Յ.Ո.Ն. Տ.Ի.Ր.Ա.Պ.Ե.Տ.Ո.Ի.Թ.Յ.Ո.Ն. Ժ.Ա.Մ.Ա.Ն.Ա.Կ

Հետև միջին Ասիան բաժանվել էր մի շարք շրջանների կամ իշխանությունների, վրա տանցից հիշատակության արժանի յեն՝

ա) Գիրկանիա—բռնում էր Գյուրգինա գետի ավազանը, Կասպից ծովի հարավ-արևելեկյան կողմում:

բ) Պարթևիստան—բնկած էր Կասպից ծովի հարավային կողմում: Այդտեղ բնակվել են գերադանցական քոչվոր ցեղեր:

գ) Մարգիանա—բնկած էր Մուրգաբ գետի ավազանում:

հ) Բակարիա—բնկած էր Ամու-Դարիայի վերին հոսանքում և ընդգրկում էր գերադանցական այժմյան Տաջիկստանի տերիտորիան, Միջին Ասիայի հարավ-արևելեկյան և Ազգանքստանի հյուսիս-արևելեկյան մասը:

զ) Սոգդիանա—բնկած էր Զերավշանա և Կաշկետուր գետերի ավազանում:

կ) Ամու-Դարիայի ներքին հոսանքից դեպի հյուսիս-արևելմուտք բնկած էր Սոգդիանի թագավորությունը, վրա իր ժամանակի ամենից զարգացած և ուժեղ իշխանությունն էր: Բացի հիշատակված խոշոր իշխանություններից, կային նաև մի շարք մանր, ավելի աննշան իշխանություններ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, վրա այդ իշխանություններում ապրել են բազմաթիվ ցեղեր և ցեղային խմբեր, վրա տանց խոսել են տարբեր լեզուներով: Հերոդոտի տվյալների համաձայն, Կասպից ծովից դեպի արևելք մինչև Սիր-Դարիայի միջին հոսանքը բնակվել են մասնագետները, վրա տանց մի շարք իրար մոտ քոչվոր ժողովուրդներ են յեղել և ապրել են նույն հասարակական կազմում և նույն կուլտուրայով: Մի-Դարիայից դեպի հյուսիս ապրել են սակերը, Հույները Միջին Ասիայում ապրող բոլոր հին ցեղերին մեկ անվամբ են կոչել՝ սկյութներ:

Սյոյ ցեղերից յուրաքանչյուրն ունեցել և իր ասանջնորդը, վարանք ատիժանաբար ձեռք են բերել լայն իրավունքներ։ Ուսումնասիրության ներքին գույք են տվել, վոր Միջին Ասիայում մինչև 6-րդ դարը (մեր թվ. առաջ)։ այսինքն մինչև արեմենյան տիրապետության հաստատումը, ժողովուրդն արդեն սոցլբուս էր իր գաղաղարգային շերտավորման պրոցեսը։ Այսինքն այդ ցեղերի մեջ մասնող տոհմերի ներսում արդեն հանգես էր լինել գաղաղարգային բաժանում և դասակարգային անհավասարություն։

Վաղ ժամանակներից դետերի ամերին աղբյուր յերկրագործ ցեղերն իրենց տնտեսութունը զարգացրել են արհեստական վոտոգման սխառմի հիման վրա։ Յուրաքանչյուր ցեղ ունեցել և իր աստվածը—կուրսը, վորին և պաշտել է։

Արեմենյան թագավոր Կյուրոսի ժամանակ տեղի ունեցավ Միջին Ասիայի սոցլբուս Իրանին։ Արեմենյան տիրակալներն իրենց նվաճած միջին-ասիական ժողովուրդներին լենթարկում էին ծանր շահագործման։ Նրանց վրա գնում էին չափազանց ծանր հարկեր։ Պարսիկները, Հերոդոտի վկայությամբ համաձայն, իրենց ձեռքը գցեցին նաև ամբողջ վոտոգման սխառմը և նրանից սղավելու համար գանձում էին լրացուցիչ հարկեր։

Կյուրոսն ուժեղ պայքար մղեց ամբողջ Միջին Ասիան իրեն յենթարկելու համար և, պատմական սովախների համաձայն, նա այդ պայքարումն էլ սղանվեց Մասսագիանների կողմից։ Պարսիկների պայքարը վերջացավ նրանով, վոր նրանք նվաճեցին ամբողջ Պարթևիստանը, Բակտրիան, Սոգդիանան և Մորեզմը։ Պարսկական արեմենյան ուղմաստրկատրական տիրապետության աղբեցության տակ էր, վոր Պարթևիստանում, Բագարիայում, Սոգդիանայում, Մորեզմում և Միջին-Ասիայի մի քանի այլ շրջաններում արաղացավ տոհմական կարգերի քայքայումը և դասակարգային հարաբերությունների ձեղմավորումը։ Արեմենյան Պարսկաստանը Միջին-Ասիայի վրա ունեցավ նաև խոշոր կուլտուրական աղբեցություն, այնտեղ տարածվեց արամեական այբուբենը, վորը սկիզբ դրեց գրականության զարգացմանը միջին-ասիական ժողովուրդների մեջ։

Ուսումնասիրությունների համաձայն, 5-րդ դարի կեսից սկսած, Արտաքսես I-ի (464—429), Դարեհ II-ի

(423—405), Արտաքսես VI-ի (404—359) ժամանակ թուլանում և արեմենյան Պարսկաստանը նրա սատրապների միջև ուժեղ պայքար և սղավում։ Սյոյ առիթից ողավելով, դեռևս 5-րդ դարում, Մորեզմն իր վրայից թոթափում և պարսիկների տիրապետութունը։ Միջին-ասիական մյուս իշխանությունները չնայած շարունակում էին յենթարկվել պարսիկներին, բայց նրանց վրա նույնպես խիստ թուլացել էր պարսկական աղբեցությունը։

ՄԱԿԵԴՈՆՈՆԱԿԱՆ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԱՐԵՍՎԱՆԲԸ ՅԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

Չորրորդ դարի կեսերին, Ֆիլիպպի ժամանակ (359—336), Մակեդոնիան մեծ հոյուսթյան հասավ։ Նրա սրբ, Հուսնաստանի գրավումից հետո, Ասիան նվաճելու պլան մշակվեց։ Սյոյ պլանի ծավալուն իրագործմանն անցավ Ֆիլիպպի վորդի Ալեքսանդրը։ 334 թ. գարնանը բոսն յերկու տարեկան Ալեքսանդրը, անցնելով 37 հազար հոյուսց կազմված բանակի գլուխը, շարժվեց դեպի Փոքր Ասիա։ 334 թվին նա խոշոր ճակատամարտ տվեց Գրանիկոսի առի, 333 թվին Իսսի մոտ, և 331 թվին Գավգամելայի առի։ Սյոյ ճակատամարտերում արեմենյան զորքերը պարտվեցին և Դարեհ III Կոյոմանն իր տիրապետության տակ յերսմ յերկրի ամբողջ արևմտյան մասը հաճնեց Ալեքսանդրին, իսկ ինքը վախճվ գեղի արևելյան գավառները—դեպի Միջին Ասիա, հուսալով, վոր այնտեղ զիմադրություն կկազմակերպի, սակայն այդ նրան չհաջողվեց։ Բակտրիայի Սատրապ Բեսսի կողմից նա բռնվեց և գլխաղվեց (330 թվ.)։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատերազմի հաջորդ ետապն սղավում և 329 թվին՝ Միջին Ասիայում—Բագարիայում և Սոգդիանայում։ Սոգդիանայի բնակչության համառ զինադրությունը կոտորելով 329 թ. նա մտավ Սոգդիանա և Բագարիա։ Նա կործանեց Մարականդան (ներկա Սամարղանդ)։ Այս մակեդոնացիները շարժվեցին դեպի Միր-Դարիա, իսկ համառ զիմադրության հաղթողի ընդի թոչմալների կողմից։ Միջին Ասիայի զրաված շրջաններում Ալեքսանդր Մակեդոնացին թողեց մի քանակի ուղմական ուժ, իսկ մնացած ուժերով շարժվեց դեպի

առաջ: Դրանից ուղարկելով Սողգեանացի բնակչությունը Սպիտակ
մենի առաջնորդութեամբ ապստամբություն բարձրացրեց:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին շատու հետ վերադարձավ Սող-
գեանա՝ ապստամբությունը ճնշելու համար: Ապստամբները
յերեք տարի համարուրեն դիմադրեցին և միայն 327—326 թվե-
րին Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հաջողից զաժանորեն խեղ-
զիլ ապստամբությունը: Նա ավերեց Սողգեանան և կոտորեց
մոտ 120 հազար բնակիչ: Այսպիսով, միայն 327—326 թվերին
Ալեքսանդր Մակեդոնացին ավարտում և Սողգեանայի գրավումը:
և այնուհետև նա իր արշավանքը ուղղում և դեպի Հնդկաս-
տան: Հնդկական արշավանքներից նա վերադարձավ և 323 թվին,
մահացավ Բաբելոնում:

Ալեքսանդրի մահվանից հետո նրա իշխանությունը բա-
ժանվեց նրա զորավարների միջև: Միջին Ասիան և առհասա-
րակ Ալեքսանդրի արևելան նվաճումները բաժին ընկավ Սելև-
կյոս զորավարին, վորի անունով էլ հիմք դրվեց Սելևկյան իշ-
խանությանը:

Միջին Ասիան մինչև 3-րդ դարի կեսերը միայն սելևկյան
պետութեան կազմում: Այդ դինաստիայի յերկու խոշոր ներկա-
յացուցիչներն՝ Սելևկյոս I-ի (312—280) և Անտիոքոս I-ի
(280—261) ժամանակ սելևկյանների տիրապետութեանը Մի-
ջին Ասիայում բավական ամրացավ: 250 թվին սելևկյանների
կառավարիչներից հուլյն Դիոտոտը Բակարիայում իրեն անկախ
թագավոր և հռչակում: Սրան հետևում են արևելյան մյուս
քաղաքները: 3-րդ դարի կեսերից հուլյն Բագարիական թագա-
վորութեանը Դիոտոտի գլխավորութեամբ ընդգրկում և Բալ-
արիան, Սողգեանան, Մարգիանան և Հնդկաստանի հյուսիս-արևի-
մըլայան մասը:

238 թ. Սելևկյոս II-ը (246—226) իր զորքերը շարժեց
դեպի Միջին Ասիա՝ Բակարիայի թագավորութեանը նորից
իրեն յենթարկելու և սելևկյանների տիրապետութեանը Միջին
Ասիայում ամրացնելու համար:

Սելևկյոս II-ի այդ արշավանքն անհաջող անցավ մի
կողմից միջին-ասիական ժողովուրդների կողմակերպված դի-
մադրութեան, մյուս կողմից սելևկյանների պետութեան ներ-
քին աղտամարմնութեանների հետևանքով, ուստի Սելևկյոս
II-ն իր բանակը հետ քաշեց դեպի արևմուտք:

Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III-ը (223—187) վերջին
անգամ իրաճում և վերականգնելու Սելևկյան տիրապետու-
թյունն արևելյան սատրապութեաններում:

Անտիոքոս III-ը վորոշ հաջողութեաններ ունեցավ, նա
209 թվին պարսութեան մասնեց պարթևներին, վորոնք ա-
պստամբվեցին սելևկյանների դեմ և հարկադրեց Մերձկաս-
պյան քոչվորներին ճանաչել Մակեդոնիայի տիրապետութեանը:
208 թվին նա խոշոր ջարդ ավեց Բակարիայի հեծելազորին և
207 թվին մեծ բանակով պաշարեց Բակարիայի մայրաքաղաքը,
սակայն նրան հաջողվեց քաղաքը գրավել և 206 թվին հաջու-
թյան դաշինք կնքվեց յերկու թագավորների՝ Անտիոքոսի և
Նվախդիյի միջև: Ըստ այդ դաշինքի՝ Անտիոքոսը պահպանեց
Նվախդիյի թագավորական տիրույթը և իր ազնիկը ավեց նրա
վորդի Դիմիտրիոս: Նվախդիյն էլ իր հերթին ճանաչեց սելևկ-
յանների գերազույն իշխանութեանը և խոշոր սպիտակաշոր
վճարեց և Անտիոքոսի բանակին մատակարարեց սպիտակաշոր:
Այսպիսով Միջին Ասիայում հիմք դրվեց հուլյն-բակարի-
ական իշխանութեանը:

Մյուս հարյուրամյակում—II դարում սելևկյանների տի-
րապետութեան անկման և քայքայման պատմութեանն և սկսում:

190—180 թ. թ. Յեվսեպիյի վորդի Դիմիտրիոս ընդարձակում
և իր տիրապետութեանը և ըստ Ստրաբոնի ավյալների հուլյն-
բակարիական տիրապետութեան սահմանները լայնանում են,
հասնելով մինչև չինացիների և հոնների յերկրները: Սակայն այդ
կորձառնակ և լինում, 175 թվին հուլյն-բակարիական իշխանու-
թյունը խիստ թուլանում և և նրա անկումը տեղի չե ունենում
140 թվին (մեր թվ. առաջ), մի կողմից նստակյաց բնիկ ժո-
ղովուրդների և մյուս կողմից քոչվոր ժողովուրդների հաճա-
խակ հարձակումների և ներքին պայքարի շնորհիվ:

Միջին ԱՍԻԱՆ II—I ԴԱՐԵՐՈՒՄ

165 թվից հետո չինական սահմաններից մասնապիտ-
աների ցեղերը շարժվելին դեպի Միջին Ասիա, գրավեցին
Բակարիան և իրենց յենթարկեցին միջին-ասիական մի շարք
ցեղերին: Իշխող կարծիքների համաձայն, մասնապիտաները Տիրե-
տի քոչվոր ժողովուրդներից էին: Դեպի Միջին Ասիա

յին շարժում նաև քոչվոր սակերը, վերոնք զբաղում են հարավ-արևմտյան գավառները և հասնում Միլմենդա գետը Այդ տեղիտորիայի վրա գոյացավ մի պետություն, վերը կոչվեց Սակատան (այժմ Սեյտան)։ Բակտրիայի թուլացումից ողջվելով պարթևները նույնպես շարժվում են դեպի Միջին Ասիա և մի շարք ընդհարումներ են ունենում Միջին Ասիան նվաճող սակերի հետ։ Պարթևների թագավորներ Փրատը (128) և Արտաբան (123) ընկան սակերի զեմ մղվող կռիվում։ Միայն Միհրդատ IV-ը (123—88) կարողացավ կանգնեցնել սակերի առաջխաղացումը դեպի արևմուտք և նույնիսկ Սակատանը յենթարկեց իրեն։

Առաջին դարը (մեր թվ. առաջ) Միջին Ասիայի համար մութ շրջան էր։ Նախկին հունա-բակտրիական արապետություն հյուսիսային մասը, այսինքն Բագարիան և Սողդիանան, 1-ին դարի 2-րդ և 3-րդ քաղաքներում զբաղեցին մասնագիտները, բայց նրանք չկարողացան վերջնականապես բախարհական և սողդիական ցեղերին միավորել մեկ միասնական պետության մեջ, ուստի նրանց զեկավարում էին դեղալին սկզբունքով՝ հինգ առաջնորդների միջոցով, վերոնք կրում էին «յազուր» տիպոսը։

II դարի վերջին և I դարի սկզբներին Միջին Ասիայի հյուսիսային գավառներում կազմվում և միավորվում ուժեղ պետություն, վերը չինական ալյուրների համաձայն կոչվում էր Կանգիյու (Սիր-Դարիայի կենտրոնական մասում)։ Հավանաբար այդ պետությունը կազմվել է քոչվոր ցեղերի միությունից և ունեցել է սակառ-մասնագիտյան ծագում։

Հետագայում, մի վերջ ժամանակ, նույնիսկ Սողդիանայի և Մարգիանի մարզերը յենթարկվեցին այդ պետությանը, նույն ժամանակ Ֆերգանայի հովտում կազմվում է մեկ առանձին պետություն՝ Գովան անվամբ (ըստ չինական կոչման)։ Գույան կենտրոնով։ Այս պետությունն ունեցել է մոտ 70 քաղաք։ Անտիկ դարպասել և յերկրագործությունը, այգեգործությունը և հատկապես խաղողագործությունը և անասնապահությունը։ Այդ շրջանից մինչև որո հայտնի յեն Փերգանական նվառյուններ։

Միջին Ասիայի հյուսիս-արևելյան մասը — Սեմիրչեյի շրջանը, ինքնուրույն էր։ Այնտեղ ապրող ժողովուրդները կոչվել

են ուսնեյ, նրանք յերբեմն նվաճվել ու կախման մեջ են ընկել հոներից։ 2-րդ դարի վերջին (մեր թվ. առաջ) Չինաստանը հոների զեմ կախում գաղնակից փնտռելով, պատգամավորութուն է ուղարկում ուսնեյների մոտ և այդ շրջանից նրանց և չինացիների մեջ սահմանվում են սերտ կապեր։ Ուսնեյների տնտեսական հիմնական ձևը հանդիսանում էր քոչվորական անասնապահությունը։

2-րդ դարի վերջին (104—101 թ. թ.) չինացիները մտան Ֆերգանա, բայց չինացիների այդ առաջին արշավանքն անհաջող անցավ։ 2-րդ արշավանքը լավ նախապատրաստվեց, և չինացիները մոտ 60 հազար հոգուց կազմված բանակով նորից հարձակվեցին Միջին Ասիայի վրա։ Սակայն այդ արշավանքն ևլ շատ փոքր արդյունք ավելց, չինացիները դերադանցադես կողպուտներ կատարեցին, իսկ Միջին Ասիան վաստալական կախման մեջ դնել իրենցից՝ չկարողացան։ Չինական արշավանքները դեպի Միջին Ասիա, այդ յերկիրն իրենց յենթարկելու համար, պարբերաբար շարունակվեցին մինչև մեր թվականությունից 8-րդ դարը։ Այդ ժամանակավորությունը նրանք ունեցել են միայն կարճատև հաջողություններ։

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՑԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Սասանյան շրջանում Միջին Ասիայում դեռևս կենտրոնացած իշխանություն չկար։ Նրա տարբեր մասերում միայն կային զանազան մանր իշխանություններ։ Հարավային շրջանում, հենց բակտրիական տերիտորիայում գոյացել էր Տոխարիստանը։ Սա բաժանված էր յերկու մասի՝ Ներքին Տոխարիստան և Վերին Տոխարիստան, վերոնք իրենց մեջ ընդգրկում էին մի շարք մանր անկախ իշխանություններ։

Այդ շրջանում խոշոր և ինքնուրույն միավոր էր նաև Սողդիանան։ Նրա սահմանն էր հարավից Զերավշանա գետը, հյուսիս-արևելքից՝ թուրքմենական լեռները, իսկ արևմուտքից՝ Ամու-Դարիա գետը։

Կաշկիզարա գետի հովիտը Կեշկե կենտրոնով նույնպես իրենից ներկայացնում էր վորսկե ինքնուրույն պետական միավոր։

Ամու-Դարիայի ներքին հոսանքում կար ինքնուրույն պետական միավոր, վորը կոչվում էր Մարգիանի խանություն։

Ուսումնասիրութեանները վերադառնալով ևս, վար Սորեկովը համեմատաբար ավելի կենտրոնացած իշխանութեան եր, քան թե Տոխարիստանը և Սոգդիանան:

Սորեկովի կենտրոնը հանդիսանում էր Կյաաը (Ամու-Դարիա-յի աջ ափին): Նրա խոշոր քաղաքներից էր նաև Ուրգինչը:

Միջին Ասիայի հարավ-արևմտյան մասը, վորի կարևոր կենտրոնը հանդիսանում էր Մերվը, ամսանյալն սկսում էր զամբաններից մեկն էր և կոչվում էր Պորասան:

Մինչև արաբների տիրապետութեանը Միջին Ասիայում լայն կերպով զարգանում էր յերկրագործութեանը՝ արհեստական վոսողման բաղայի վրա: Այն տեղ մշակում էին ցորեն, գարի, բամբակ, խաղող, բանջարանոցային բույսեր: Միաժամանակ արհեստական կշանքում, հատկապես լեռնային շրջաններում, մեծ տեղ էր բռնում անասնապահութեանը: Այդ՝ շրջանում Միջին Ասիայում խոշոր չափերով զարգանում էին նաև արհեստները, մասնավոր արհեստյան լեռնային մասում աշխույժ կերպով զարգանում էր լեռնա-մետաղաձուլութեանը: Չինական աղբյուրների համաձայն, հին շրջանում ֆերգանայի, Սոգդիանայի լեռներից ստանում էին զանազան մետաղներ, դրանց թվում՝ վոսկի, արծաթ և այլն:

Բուխարայի շրջանի գյուղերում զարգանում էր մանածագործութեանը: Չինատառնի իր աղակերպործութեան զարգացման համար մեծ չափով պարտական է Միջին Ասիային:

Հին շրջանում Միջին Ասիայում հանդես են գալիս մի շարք քաղաքներ: Չինական տվյալների համաձայն, Սամարղանդի շրջանում յեղև է 30 քաղաք, ֆերգանայում՝ 6 խոշոր և մոտ 100 մանր քաղաքներ: Այդ քաղաքներում տեղի յեր ունենում աշխույժ ապրանքափոխանակութեան ու տնտեսք և զարգանում էին արհեստները: Այդ շրջանում Միջին Ասիայում կառուցվեցին նաև բազմաթիվ ամբոցներ, վորոնց շատերի մնացորդները մինչև այսօր էլ յերևում են գետնի վրա կամ հայտնաբերվում են պեղումների ընթացքում:

Սասանյանների շրջանում, Միջին Ասիայում հասարակական հիմնական միավոր հաղխանում էր «կեդը», վորը, ակադեմիկ Բարտոլդի մեկնաբանութեամբ, նշանակում է ընտանիք՝ մի քիչ ավելի լայն հասկացություն: «կեդի» մեջ մտնում էին վոչ միայն ընտա-

նիքի անդամները, այլև նրանց բարեկամները, ինչպես նաև ստարեներ, վորոնք Հեյին սգովում «կեդի» իսկական անդամի իրավունքներով:

Վերջապես «կեդին» յենթարկվում էին նաև բոլորովին իրավագուրկ ստրուկները: Սասանի հողամասի վրա ազատ գյուղացու շահագործման հիման վրա բարձրանում էր դեխլա-նական անասնապետը և ստեղծվում էր հզոր հողատիրական և սարկատիրական արխատիքատար: Դեխլանական արխատիքատարի կողքին բարձրանում է նաև վաճառականական արխատիքատարն, վորը շատ քիչ էր տարբերվում առաջինից: Վաճառականները նույնպես ունեյին ստրուկներ, կախյալ գյուղացիներ, հող և այլն:

Ուսումնասիրութեանները ցույց են տալիս, վոր Միջին Ասիան այդ շրջանում կուլտուրայի բնագավառում նույնպես ունեցել է խոշոր առաջադիմութեան: Բավական է նշել, վոր այդ շրջանում արդեն զարգանում էր գիրը և գրականութեանը: Զարգանում էր հատկապես կրոնական, պատմական, աստղագիտական գրականութեանը: Այնտեղ զարգացել էին նաև արվեստի աշխարհի ճյուղեր, ինչպիսիք էին քանդակագործութեանը և նկարչութեանը: Սորեկովից գտնվել էին քանդակած և նկարազարդած արծաթյա թասեր, վորոնցից մի քանիսի վրա քանդակված է այս կամ այն թագավորի նկարը, գտնվել են արծաթյա ափսեներ, վորոնց վրա նկարված էին մասսայական տեսարաններ, նույնիսկ բերդերի պաշարում, ճակատամարտեր և այլն:

Մեր թվականության 1-ին դարից սկսած Միջին Ասիայում տարածվում են բուդդայական և մադդեյական կրոնները: 5-րդ դարում Միջին Ասիայի վորոշ շրջաններ մուսք է գործում նաև քրիստոնեությունը, այն տարածվում էր հատկապես Բյուզանդիայից դեպի Իրան և ապա Միջին Ասիա անցած քրիստոնյա քարոզիչների միջոցով: Հետագայում Սամարղանդում նույնիսկ կազմվեց հատուկ քրիստոնեական յեպիսկոպոսութեան:

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ ՅԵՎ ՀԵՓԹԱԼԻՏՆԵՐԸ (ЭФТАЛИТЫ)

Հունա-բաղտիրական պետութեան անկումից հետո այդ տերիտորիայի վրա ստեղծվեց քոչվոր ցեղերի տիրապետութեան:

վորտեղ թագավորում էյին քուշանները: Յենթադրվում է, վոր քուշանները ցեղակից են մասսագիտներին: Քուշանական թագավորութան ուժեղ շրջանը մեր թվ. 1-ին դարի վերջը, 2-րդ դարի սկիզբն է, յերբ նրանք ամբողջ Միջին Ասիայի արևելյան մասը—Սոգդիանան, Բակտրիան, Ալվանստանը իրենց յենթադիպցին: Քուշանական թագավորներն իբ ժամանակին աշխույժ առևտրական կապեր են հաստատել Հնոմի հետ:

Մեր թվականութան 3-րդ և 4-րդ դարերում Միջին Ասիան բաժանվում է քաղաքական յերկու միավորումների, հարավ-արևմտյան մասը, մինչև Մերվ ներառյալ, մտնում է սասանյան պարսիկների տիրապետութան մեջ, իսկ արևելյան մասում իշխում էյին քուշանական թագավորները, վորոնց տիրապետութունը 2-րդ դարի վերջերին արդեն գնում էր դեպի կործանում: 3-րդ դարում Սասանյանները ձգտում էյին իրենց տիրապետութունը տարածել նաև քուշանների տերիտորիայի վրա: Արտաշիր ասաշինը ձգտում է իրեն համարել թորեգմի տիրակալ և նրա թագավորներին դարձնել իրեն հարկատու: Սասանյան թագավորներն իրենց են յենթադիում թորասանի լայնարձակ տերիտորիան և վորպես կառավարիչներ (սատրապներ) նշանակում են իրենց մտերիմ ազգակիցներին: 276 թ. Իրանում դահ ըարձրացավ Վարախրան 2-րդը: Արևելյան գավառներում կառավարիչ դարձավ նրա յիղբայր Վորմիդդը:

Այդ շրջանում Իրանը պատերազմի յե ընկնում Հնոմի հետ, վորից սղավելով Վորմիդդը հրաժարվեց իր յիղբոր իշխանութունն ընդունել և, հենվելով սակերի ու քուշանների վրա, փորձեց հիմնել բոլորովին անկախ իշխանութուն, սակայն նրա այդ փորձը ձնշվեց: Այնուհետև Սասանյաններն ամեն կերպ ձգտում էյին իրենց պետութունը լայնացնել Միջին Ասիայի մյուս շրջանների ու քուշանների հաշվին: Սակայն սասանյանների այդ ձգտումներին վերջ դրվեց, վորովհետև Միջին Ասիայում 2-րդ դարում հիմնվեց հեփթալիտների (эфталиты) ուժեղ իշխանութուն:

Հեփթալիտները ցեղակից էյին քուշաններին և մի ժամանակ դառնում էյին նրանց տիրապետութան սակ: Հեփթալիտներին բյուզանդական ազդեցություններում կոչել են նաև սպիտակ հոներ, հավանաբար նրանք ցեղային կապ են ունեցել նաև հոնե-

րի հետ: Նրանք իրենց իշխանութունը հաստատեցին սկսած Կորեայից, փինչև արևելյան Թուրքեստանի քաղաքները և մինչև Բայկալ լիճը: Նրանք հաճախ անցնելով Ամու-Դարիան ընդհարվում էյին թորասանի Սասանյան տիրոջների հետ: Հեփթալիտների խոշոր ընդհարումը սասանյանների հետ տեղի ունեցավ 427 թվին: Հեփթալիտները հաղթեցին սասանյան թագավոր Վարախրան Վ-ին (420—438), իսկ նրա հաջորդ Իկզդեգարը II-ի (438—457) մահից հետո հեփթալիտներն ավելի առաջ գնացին և իրենց թագավոր Ակշունվարի գլխավորութամբ Իրանից խոշոր հոգեր գրավեցին: Սասանյան Իրանը հարկադրված 484 թվին հաշտութուն կնքեց, պարտավորվելով հարկ վճարել հեփթալիտներին:

Հեփթալիտները 5-րդ դարի կեսերին ընդհարվեցին հրեղ-կական թագավորների հետ և նրանցից խոշոր տարածութուններ գրավեցին: Չինական սվյաչների համաձայն, 6-րդ դարի սկզբներին հեփթալիտների տիրապետութունը մեծ չափով լայնացել էր: Այդ պետութան մեջ մտնում էյին Կաշմիրը, Դանդիկարը, Բախան, Սոգդիանան, Բախարան, Արևելյան Թուրքեստանը: Սակայն հեփթալիտների այդ լայնարձակ տիրապետութունը 6-րդ դարում թուլանում է և 563—567 թ. թ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում նա տապալվում է նոր նվաճող Թուրքական ցեղերի հարվածների տակ:

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ ՅԵՎ ԹՅՈՒՐԹԵՐԸ 6-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ
ՅԵՎ 7-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԵՆԵՐԻՆ

Միջին Ասիայի անցումը թյուրք ցեղերի տիրապետութան տակ, ներ կտապ և բացում միջին-ասիական ժողովուրդների զարգացան համար: 5-րդ դարի կեսերին, Արտաշի շրջանում, դուրգա թյուրքական ցեղից կազմվում է ինքնուրույն թյուրքական կազմառուց և ղույզական իշխան Տուսնին իրեն հայտարարում է կազան: Թյուրքական կազանառի համար շատ ծանր շրջան էր 6-րդ դարի 80-ական թվերը, յերբ Չինաստանում (581 թ.) իշխանութան գլուխն անցավ Սույի ղինաստիան, վորը կարողացավ նորից ստեղծել բավական ամուր միասնական իշխանութուն: Նրա հարվածներից թյուրքական կա-

զանազան խիստ թուլացաւ և հարկադրւած ընդունեց չինական տիրապետութիւնը: Սակայն շուտով թշուրջական կազանաւում, չինական իշխանութիւնն ընդունելու կապակցութեամբ, ապրտամբութիւն սկսվեց: Ապտամբութիւնը զեկաւարւում եր Աւրան, վորը ստորուկի վորդի յեր: Ապտամբները պարավեցին և հարկադրւած նաճանջեցին զեպի կազանատի արեւմտյան սահմանը—Միջին Ասիա: Աւրան փախչելով հաճախ ընդհարւում եր միջին-ասիական Ձերավանայի վրա ապրող ունեւորներին հեա, վորոնց զեմ կովեկիս նա հեւովում եր չքավորական խավերի վրա: Սակայն 586 թ. Աւրայի տպրտամբութիւնը ճնշվում և նաև Միջին Ասիայում:

588 թ. թշուրջական կազանատը բաժանվում և յերկու մասի՝ արեւելյան—կենտրոն ունեւարով Մոնղոլիան և արեւմտյան—կենտրոն ունեւարով Սեմիրեչեն:

6-րդ դարի վերջերին արեւմտյան կազանատն իրեն և յերթարկում հեփթալիտներին, Տաթարիտտանը, Բալխը, Հերատը և այլն:

Թշուրջերը վարում էին քաջութեան կյանք: Կազանատի մեծ խանը նույնիսկ ապրում եր վրանի մեջ:

Թշուրջական կազանատի հիմքում ընկնում եր ցեղային միութիւնների սկզբունքը: Նրանց մոտ զեռ ուժեղ եր առնմական համայնքը, վորի մեջ մտնում էին մանր արտադրողները: Նրանց մոտ հիմնական զբաղմունքը անասնապահութիւնն եր և մասամբ՝ յերկրագործութիւնը: Թշուրջական համայնքի կողքին բարձրանում եր արեւմտաւարտիան, վորի ձեռքին եր գտնվում հարստութիւնը և իշխանութիւնը:

7-րդ դարի 20-ական թվականներին արեւմտյան կազանատում իշխանութեան գլուխն և անցնում Տյան-Յարդու կազանը, վորին հաջողվում և ամբացնել իր իշխանութեանը և անցնել նվաճողական քաղաքականութեան զեպի արեւմուտը: 7-րդ դարի 60-ական թվերին, չինական տեղեկութիւնների համաձայն, նրանք նույնիսկ գրավեցին Իրանի մեծ մասը: 7-րդ դարի 40-ական թվերին, խան Շաբու-Սիլիշի սրոք, թշուրջական ցեղերը բաժանվեցին 10 մասի: Յեզ աշունհեռն արագ կերպով աճում և ներքին պայքարը, վորը հասցրեց թշուրջական սրդաձի բաժանմանը մի քանի խանութիւններին:

Շաբու-Սիլիշի խանի հեա միասին, վորն իշխում եր արեւմտյան ցեղերին, մեծ ազդեցութեան և ձեռք բերում Բել-Դուլու խանը, վորն իր իշխանութեանը տարածում եր մինչև իսկ կլեր-գիղների վրա: Չնայած Իրի-Դուլու խանը հազիւ Շաբու-Սիլիշի խանին, բայց նրա հորդան ըզիկը հյուսիս-արեւելք, իսկ նուշերի ցեղի տիրոջները, վորոնք ապրում էին Տալասկայի հաբթավայրում, իրենց իշխանութիւնը տարածեցին մինչև Իլի զեաը և նվաճեցին Արեւելյան Թաթարիտտանի մի մասը, իրենց յենթարկեցին Սոգդիանայի քաղաքները և մարգերը, մինչև Տաթարիտտան:

Չինացիները, հարգելովն ոգտագործելով թշուրջական կազանատի ներքին պայքարը, կարողացան Սեւի խանի որոք (620—634 թ.թ.) իրենց տիրապետութիւնը տարածել արեւելյան թշուրջական ցեղերի վրա, իսկ 658—659 թվերին չինացիները մեծ հարված հասցրին նաև արեւմտյան թշուրջական կազանատին և 659 թվին արեւմտյան թշուրջական խաներն ընդունեցին չինական զերազույն իշխանութեանը: Այդպիսով, չինացիներն իրենց տիրապետութիւնը տարածեցին նաև Միջին Ասիայի մի մասի վրա: Սակայն տիրապիւնները 670 թվին խոշոր հաղթանակ տարան չինացիների զեմ, նույն ժամանակ չինացիներին զեմ ապստամբեցին արեւելյան թշուրջերը Իլտերեփի զլիւսվորութեամբ, վորի հետեանքով թշուրջական կազանատը անկախացավ և նորից յերկրորդ անգամ կազմվեց արեւելյան թշուրջական կազանատը, վորով վերջ դրվեց Միջին Ասիայում չինական տիրապետութեանը և Միջին Ասիան նորից յենթարկվեց թշուրջական իշխանութիւններին: Իլտերեփի յեղբայր Մոջժոն արեւելյան կազանատն իր հզորութեամբ հասցրեց բարձր աստիճանի:

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆ ԱՐԱՔՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Արաքական խոշոր արշավանքներն սկսեցին առաջին խալիֆաներ Աբու-Բեկրիյի (632—634) և Ոմարի (634—644) ժամանակ: Արաքները, գրավելով Պաղեստինը և Սիրիան (Ասորիք), պատերազմական գործողութիւններ սկսեցին Բյուզանդիայի և ռասմեյան Պարսկաստանի զեմ: Պարսիկների ոռաջին խոշոր պարտութիւնը տեղի ունեցավ 637 թվին՝ Քադիսի տակ: Շուտով արաքները գրավեցին Իրանի մայրաքաղաք Բեհսթինը:

(Տիգրանը): 642 թվին Նախավենդի (Համադանից զեպի հարավ) տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում իրանական հորքը գլխավին ջարդվեց և գրեթե ամբողջ Իրանն անցավ արաբների ձեռքը: 651 թվին Սալլիֆ Ոսմանի որդը (644—656) արաբները գրավեցին պարսիկներին յենթակա Մեզլը (651 թ.): Այնուհետև, Ոսմանի գլխաստիճանի հաստատվելուց հետո, 7-րդ դարի 70-ական թվականներից արաբներն սկսեցին իրենց ծավալուն նվաճումները Միջին Ասիայում: Նրանք շարժվեցին զեպի Ամու-Դարիա և սկսեցին արշավանքներ Սողդիանայի, Սորեզմի, Բուխարայի և այլ իշխանությունների վրա: Այդ խանությունների վրա կատարված առանձին արշավանքները գերազանցապես ավարտուած թյան բնույթ ունեցին: Արաբներն առանձին խմբերով հարձակվում էին Բուխարայի, Սամարղանդի վրա, կողոպտում էին թանգարաններ իրեր, վոսկի, արծաթ, սարուկներ և նորից հետ վերադառնում:

Արաբական այդ առաջին արշավանքները շատ թույլ զիմազրույթյան էին հանդիպում Միջին Ասիայում, շնորհիվ այնտեղ կենտրոնացած պետությունների բացակայության և մանր իշխանությունների միջև չեղած անհամաձայնությունների ու թշնամանքի:

Արաբա-Մեզլիք խալիֆի որդը (685—705) արաբներն սկսեցին հիմնավորապես նվաճել Միջին Ասիան: Այդ գործը հանձնվեց Սորասանի կուսակալ Բուքեյիրա իբն-Մուսլիմին, վորը 705—715 թվերին ծավալեց իր նվաճումները: Բուքեյիրա իբն-Մուսլիմն իր նվաճումների ընթացքում մեծ չափով իր կողմն էր գրավում նաև Սողդիանայի վորոշ խաներին և ոգտադործում նրանց: 705 թվին նա գրավեց Բալխը, 706 թվին ուղղություն վերցրեց զեպի Բուխարա, վորը և նա գրավեց 709 թվին, ապա նա հաշտություն կնքեց Սողդիանայի թագավոր Տարխունի հետ, վորն ապրում էր Սամարղանդում: Այդ հաշտությամբ Սողդիանան պարտավորվեց խալիֆային հարկ վճարել: Սողդիանական ժողովուրդը զգուհելով իրեն համար վաճառելու հաշտությունից, գահընկեց արավ Տարխունին: Տարխունն ինքնասպանություն գործեց, իսկ նրա փոխարեն գահ բարձրացավ Գուրեկինը, վորն իշխեց 710—737 թվերին: Նրա գլխավորությամբ սողդիանները համառ պայքար են մղում արաբական նվաճումների դեմ: Յերկար և համառ կռիվներից հետո արաբ-

ներին հաջողվեց 713 թվին գրավել Սամարղանդը: Հետագայում սողդիաններին արաբները զեմ մղվող կովում մեծ չափով ոչնչեցին թյուրք քոչվորները—հատկապես այժմյան Կաղախստանի տերիտորիայի վրա ապրող տյուրքիշները, վորոնք ստեղծեցին ինքնուրույն խանություն: 8-րդ դարի կեսերին արաբներն ավարտեցին Միջին Ասիայի նվաճումները:

Արաբները յերկրի գեկավարման գործում մեծ տեղ էին տալիս տեղացի այն իշխողներին, վորոնք ընդունում էին խալիֆայի գերագույն իշխանությունը: Այսպես որինակ, Բուխարայում մինչև 9-րդ դարի վերջերն իշխում էր նախկին Բուխար-խուդաների գլխաստիճան, Սորեզմի հարավային մասում իշխում էին խորեզմ շահերը: Արաբներն իրենք մեծ մասամբ զբաղեցնում են խոշոր քաղաքները, վորոնք ունեցին տնտեսական և ստրատեգիական մեծ նշանակություն: Քաղաքներում և նրանց շրջապատում հանդես են գալիս արաբական գաղութներ: Արաբ նվաճողները Միջին Ասիայում տարածում են խալամը, նրանք այն ոգտադործում են իրենց տիրապետությունն ավելի ամրացնելու համար, խոստանում են բնակչությանը, վոր խալամն ընդունելու զեպքում հող կտան և կաղատեն հարկերից:

Արաբական տիրապետությունը սողդիանների վրա բավական ամրացավ 738—748 թ. թ. ժամանակաշրջանում, յերբ իշխում էր արաբ կառավարիչ Նուսրա իբն-Սեյարան: Սրա որդը նկատվում է արաբ իշխողների և միջին-ասիական վերնախավի զեխկանների սերտ կապը. նրանցից շատերն իրար հետ հույնիսկ բարեկամական կապեր հաստատեցին:

Սողդիանայում արաբները նշանակեցին հաղային և յեկամրտային հարկ. հարկը հավաքում էին բնամթերքով և զրամով: Հարկի չափը հասնում էր յեկամտի $\frac{1}{10}$ -ից մինչև $\frac{1}{2}$ -ի: Արաբական տիրապետության ամբողջ ծանրությունն ընկավ հողագործ գյուղացիների, ինչպես նաև մանր և միջին զեխկանների վրա:

Արաբների տիրապետության ժամանակ նույն ծանր վիճակում մնացին սարուկները, վորոնք աշխատում էին զեխկանների հողերի վրա, աշխատում էին վորպես արհեստավորներ, աշխատում էին հանքերում և իշխող դասակարգի սեփականությունն էին կազմում, մյուս կողմից ել նրանք ծանր շահագործման էին յենթարկվում արաբ նվաճողների կողմից:

Արաքները մեծ նշանակութիւն էյին տալիս իսլամի տա-
րածմանը, վորը հոգր զենք եր իրենց տիրապետութիւնն ամ-
բացնելու համար: Իսլամի հետ միասին սկսեց տարածվել նաև
արաբական լեզուն, արաբականացում է տեղի ունենում հատկա-
պէս իշխող խալիֆ մեջ: Արաբական լեզուն դառնում է պաշտո-
նական հարաբերութիւնների լեզու:

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՆ ԱՐԱՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ՅԵՎ ՄԱՍԱՆԵՐԻ ԱՊՍՏՈՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

749—750 թվերին, ներքին գինատախտի կոթններից հետո,
Արաբիայում իշխանութիւն գլուխն անցան Աբասյանները: Սրանք
լայն չափով ոգտագործեցին ժողովրդական շարժումները, վորոնք
բռնկվել էյին խալիֆայի արեւելյան մասերում՝ Խորասանում և
Մերվում: Ժողովրդական այդ շարժումների պոլիս կանգնած եր
Աբու-Մուսլիմը: Նոր գինատախտի ներկայացուցիչները խա-
տանում էյին ժողովրդական մատաներին, հաղթանակի զեղ-
քում, թեթեւացնել հարկերը: Այդ հանքամանքը ժողովրդական
աշխատավորական լայն մատաներին տալով Աբասյանների հե-
տեկից: Իշխանութիւն հասած Աբասյանները ժողովրդական մատ-
սաներին տված իրենց և վոչ մի խոտում չկատարեցին: Նրանք
նույնպէս շարունակում էյին հարկի և խաբշի այն ծանր քա-
ղաքականութիւնը, վորը վարում եր հին գինատախտ — Ռմայան-
ները: Դրա համար Աբասյանների առաջին խալիֆի՝ Աբու Աբասի
(արչունարքու) Աա-Մաֆֆայի (750—754) որսք նրանց զեմ ըս-
կըսվում են ժողովրդական լայն շարժումներ, վորոնք ծայր են
առնում Բուխարայից: Բուխարայի շարժման գլուխը կանգնում
է շէյխի վորդի Շարիկը: Շարիկի զեմ Արաքները խոշոր ուժ
են ուղարկում՝ Աբու-Մուսլիմի գլխավորութիւնը: Ծակառամար-
տը տեսւմ է 37 որ և հաղթանակը մնում է Շարիկի կողմը, սա-
կայն արաքները խոշոր ողնութիւն ստանալով կարողացան դա-
ժանորեն ձնշել Բուխարայի ապստամբութիւնը, գրավեցին քա-
ղաքը, կողոպտեցին և այրեցին այն:

8-րդ դարի 70-ական թվերին Միջին Ասիայում կաշկադարի
և Զերավշանա գետերի շրջանում սկսվում են խոշոր գյուղացիա-
կան ապստամբութիւններ, վորոնց գլուխը կանգնում է իսկա-
կան ժողովրդական առաջնորդ Հաշիմ իբն-Հակիմը, ավելի շատ

հայտնի Մուկաննի անվամբ (նշանակում է «ծածկոցի տակ
դանվող»):

775 թվին Մուկաննին կարողանում է իր կողմը գրավել
Միջին Ասիայի գյուղացիութիւնը և արհեստավորներին — ժողո-
վրդական աշխատավորական լայն խալիկին: Այդ ժամանակ խա-
լիֆ եր Մահդին (775—785), վորը մեծ քանակութիւնը գորք
ուղարկեց և աղա ինքը նույնպէս անձամբ յեկավ Մուկաննի
զեմ կովելու: Մուկաննին Արաքների զեմ կովելու համար խրն-
դրեց նաև քոչվոր թուրքական ցեղերի ողնութիւնը: Սրանք
արաքներին համարում էյին իրենց վտիւրիմ թշնամիները, ուստի
հաճուքով ողնեցին ապստամբներին: Համառ պայքարից հետո
խալիֆային հաջորդեց 783 թվին լիվիդացիայի յենթարկել
Մուկաննի ժողովրդական շարժումը:

ՏԱԽԻՐԻԴԵՆԸ, ՍԱՖԱՐԻԴԵՆԸ ՅԵՎ ՍԱՄԱՆԻԴԵՆԸ

IX դարից սկսած արաբական խալիֆայի գրութիւնն ա-
ռանձնապէս նրա արեւելյան շրջաններում քանի զեմ վատա-
նում եր մի կողմից ծալալով ժողովրդական շարժումների հե-
տեկանքով և մյուս կողմից շնորհիվ այն բանի, վոր այս շրջան-
ներում ուժեղանում եր Բաղդադի խալիֆայից անջատվելու և
ինքնուրույնանալու տենդենցը:

Տախիր իբն-Հուսէինը, վորը գարձալ Տախիրիդների գի-
նատախտի հիմնադիրը, 813 թվին գրավեց Բաղդադը և մեծ չա-
փով նպատակեց Մամուհին բարձրանալ գահ (813—833 թ. թ.):
Սակայն 821 թվին, յերը նա կուսակալ նշանակվեց Խորասանում,
բացահայտ կերպով վարում եր Բաղդադից անկախանալու գիծ:
Տախիրիդների ուժեղ դեմքերիցն եր Աբու-Աբբաս-Աբդալլահը
(828—844), վորի որսք տախիրիդները ժառանգաբար իրենց
ձեռքը վերցրին արեւելքի կառավարչութիւնը: Աբդալլահի որսք
մեծ չափով ընդարձակվեց արհեստական վոտորման ցանցը, նա
հասկացավ, վոր գյուղացիներին հնազանդ պահելու և հարկը
կանոնավոր ստանալու համար չի կարելի չափից ավելի սեղմել
նրանց: Այս եր պատճառը, վոր նա իր զինվորներին կարգա-
դրում եր հոգ տանել գյուղացիներին պաշտպանութիւն համար:
Աբդալլահի և նրա վորդի Տախիր իբն-Աբդալլահի (844—862) շրջա-
նը հանդիսանում է Տախիրիդների գինատախտի ծաղկման շրջանը:

վորից հետո թուլանում և նրանց ազդեցութիւնը և միաժամանակ իշխում են Սափարիդները:

9-րդ դարի վերջերին Միջին Ասիայում աստիճանաբար մեծ ազդեցութիւն և ձեռք բերում տեղական Սամանիդների զինաստիան (այդ անունն առաջ և յեկեղ Բալախի շրջանի Սաման գյուղից): Սամանիդների զինաստիան իր տիրապետութիւնը հաստատեց զրեթի տարողջ Միջին Ասիայի և Իլանի մի մասի վրա:

Սամանիդները վարում են լիակատար ինքնուրույն քաղաքականութիւն՝ Արաբականների խաղիֆայութեանից:

Նոր զինաստիայի հիմնադրելը հանդիսացավ Իսմաիլ իբն Ահմեդը: Նա իշխանութեան հոռավ՝ ձնշելով գյուղացիական ապստամբութիւնները: Նրա՝ իշխանութեան գլուխն անցնելուն մեծ չափով ոգնեց բարձր զինականութիւնը և վաճառականութիւնը: Նա Բուխարան գարձրեց իր իշխանութեան մայրաքաղաքը:

Սամանիդները ձգտում էին ստեղծել ամուր կենտրոնացած իշխանութիւն, որո համար հիմնեցին կենտրոնացած պետական օրգաններ—այսպէս կոչված տասը «գիւլաններ», վորոնցից յուրաքանչյուրը զեկավարում էր պետական մի բնագավառ: Սամանիդները հիմնեցին նաև բավական ուժեղ կարգապահ բանակ՝ հանձին խանի գլուղիայի, վորը գերազանցապէս կազմված էր թյուրք սանուկներից:

Տախարիդների զինաստիայի տիրապետութիւնը տեղեց 874—999 թ. թ.: Այդ ժամանակաշրջանում Միջին Ասիայում մի վորոշ ժամանակ խաղող շրջան ստեղծվեց, վորը նպաստեց յերկրի տնտեսական և կուլտուրական կյանքի զարգացմանը:

ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅՈՆՔԸ ՏԱԽԻՐԻԴՆԵՐԻ ՅԵՎ ՍԱՄԱՆԻԴՆԵՐԻ ՈՐՈՔ, 9—10-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

9-րդ դարում Միջին Ասիան, ըստ զարգացող տնտեսական կյանքի, մի քանի աշխանների կարելի չէ բաժանել:

Մերվի ռազմաւ լաւագուցն պայմաններ ունէր զարգացնելու դուրաւտնտեսական բոլոր տեսակի կուլտուրաներ: Այստեղ մեծ չափով զարգանում է բամբակամշակութիւնը և մետաքսագործութիւնը: Զերաւշանա գետի հովտում զարգանում էլին հացա-

հատիկային մշակութիւնը—ցորեն, դարի, բրինձ, վորոշ չափով զարգանում էր նաև բամբակամշակութիւնը: Այս շրջաններից մեծ քանակութեամբ հացահատիկ էր փոխադրվում Մերվ և Սորախանի քաղաքները: Բուխարայում, Սամարղանդում և նրանց մոտ յեղած գյուղերում զարգանում էր տեքստիլ արտադրութիւնը:

Փերզանայի շրջանում մեծ դեր էր խաղում մետաղամշակութիւնը, քարածխի արտադրութիւնը, ինչպէս նաև զարգացած էր արծաթի արտադրութիւնը: Ուրգենչում (Սորհիդի շրջան) տնտեսագահութեան հիման վրա զարգանում էր կաշեգործութիւնը: Արաքսանների և հատկապէս սամանիդների շրջանում՝ Սամարղանդում, Բուխարայում, Մերվում և այլ քաղաքներում դրամ (զիրգհմի) էլին կտրում, վորը համասար էր 20—25 վոսկյա կոպեկի:

9—10-րդ դարերում իշխող դասակարգը Միջին Ասիայում հանդիսանում էր զինականութիւնը, վորի ձեռքին էր դրանվում հողային հիմնական ֆոնդը: Ամենից մեծ հողատերը սամանիդյան Եմիրն էր և նրա զինաստիայի անդամները: Սակայն 10-րդ դարում արդեն զինականների անվան տակ հակադրվում էր վոր միայն խոշոր հողատերեր, այլ և մանր հողատերեր, վորոնք հաղիվ կարողանում էին տարել իրենց ունեցած հողով:

Միջին Ասիայի զինականական տնտեսութեան կողքին զարգանում էր արար նվաճողների խոշոր հողատիրութիւնը: Դրանք գուցէ էլին գալիս զինվորական առաջնորդներից: Սամանիդների շրջանում խոշոր հողատեր էր նաև մուսուլման հովիւրականութիւնը:

Սամանիդների որոք Միջին Ասիայում դուրսիւն ունէին հողային խոշոր սեփականութեան հետեւյալ տեսակները.

1. «Միլք Սուլթանի»—այն հողն էր, վոր ձեկականորեն պատկանում էր պետութեանը, բայց փաստորեն զինաստիայի սեփականութիւնն էր:

2. «Միլք-խարաջ»—սա խոշոր և մանր զինականական հողն էր, վորից խոշոր խարջ—հարկ էր ստանում պետութիւնը:

3. «Միլք»—այն հողը, վորը պատկանում էր զերազանցապէս բարձր հոգեվորականութեանը:

4. «Կակֆ»—հողի այն տեսակը, վորը սլարգիվ էր տրվում

հողի վերականգնելու ժամանակավորապես կամ մշտապես:

5. «Ուշքերյա» — այն հողը, վերից վճարում էյին ուշք հարկ — այսինքն $1/10$ -ը: Սա արտոնյալ հող էր:

Հիշատակված հողի տեսակներից, բացի «վակի»-ից, մյուսները կարող էյին արվել ժառանգաբար, գնվել և վաճառվել, սակայն բոլոր դեպքերում էլ նրանք պահպանում էյին իրենց հին պատկանելութունը, այսինքն հողի այս կամ այն տեսակին պատկանելը:

9—10-րդ դարերում Միջին Ասիայում մեծ տեղ էր գրավում քարավանային առևտուրը: Քարավանային առևտրի խոշոր ճանապարհ էր «Մետաքսի-ճանապարհը», վերն անցնում էր Իրանից դեպի Չինաստան: Այդ ճանապարհն անցնում էր Բաղդադ — Համադան — Մերվ — Բուխարա — Մամարղանդ — Շաշ (այժմյան Տաշկենտի մոտ) — Կուլան, և ապա Արեվիկյան Թուրքեստանով դեպի Չինաստան: Այս ուղին դարեր շարունակ Արեվիկյան խոշոր առևտրական ճանապարհն էր: Դրա հետ միասին առևտրական խոշոր ճանապարհ էր Միջին Ասիա — Պոլսից հեռավոր ճանապարհը, վերը Միջին Ասիան միացնում էր Խաղաղական և Վոլգայի բուրգաբան խանությունների հետ: Վերջիններս աշխույժ առևտրաբան հարաբերությունների մեջ էյին Միջին Ասիայի հետ: Քարավանային առևտրի շրջանառության մեջ խոշոր տեղ էյին բռնում պերճանքի առարկաները, անհրաժեշտ սպառման առարկաները, խնչպես և արհեստի համար անհրաժեշտ հումքը: Այդ քարավանային առևտուրը մեծ չափով նպաստում էր տեղական կյանքի, հատկապես քաղաքային կյանքի զարգացմանը:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՅԵՎ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՄԻՋԻՆ

ԱՍԻԱՅՈՒՄ 9—10-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

9—10-րդ դարերում Միջին Ասիայի արտադրողական ուժերի զարգացումը մեծ չափով նպաստեց քաղաքային կյանքի զարգացմանը: Այդ շրջանի քաղաքներն արդեն հանդիսանում էյին նախ և առաջ վարդապետական իշխանության կենտրոններ, ապա վարդապետական ճանապարհներ: Յուրաքանչյուր քաղաք ուներ իր ռեիս-ը (պառավարիչը), վերը նշանակվում էր բարձր իշ-

խանության կողմից, սակայն անպայման տեղական քաղաքային ազդեցիկ խավից:

Այդ շրջանի քաղաքը միաժամանակ հանդիսանում էր արհեստի և առևտրի խոշոր կենտրոն, նա ուներ խոշոր շուկա (չարու): Քաղաքը բաժանվում էր առանձին թաղերի և յուրաքանչյուր թաղում ապրում էյին առանձին խավի ու զբաղմունքի տեր մարդիկ: Հատկապես արհեստավորներն ունեյին իրենց առանձին թաղերը և համար այդ թաղը կամ փողոցը կոչվում էր հենց սովոր արհեստի անվամբ, որինակ, կային զարբիններ, կաշեգործներ, գերձակներ, զինագործներ և այլ թաղեր: Այդ շրջանում միջինասիական քաղաքներում հանդես են գալիս խոշոր արհեստանոցներ, վորոնք կոչվում էյին «բեյթան աիրադ» կամ «հորդան»: Դրանք պատկանում էյին խալիֆին կամ եմիրին, կամ էլ վարդապետ խոշոր ֆեոդալի: Մամանիդների որոշ միջինասիական քաղաքներում կառուցեցին մեծ պալատներ, մզկիթներ, իջևաններ, հատարակական բաղնիքներ: Այդ շրջանում ամենից ավելի զարգանում էր Բուխարան, վորտեղ պետական հիմնարկությունների (դվանների) համար հատուկ շենքեր կառուցվեցին, նաև իրն-Ահմեդը (914—943) կառուցեց հրաշալի պալատ և մզկիթ:

Միջինասիական միջնադարյան քաղաքները նաև կուլտուրական կենտրոններ էյին:

Մամանիդների շրջանում կուլտուրական խոշոր կենտրոններ էյին Մերվը, Մամարղանդը և հատկապես Բուխարան:

Մամանիդների որոշ, յերբ իշխանութունն անցավ իրանական ծագում ունեցող տեղական զինատիրաններին, նորից մեծ տեղ արվեց նորաստեղծ լեզվին: 8—10-րդ դարերում Սողդիանական լեզուն խառն էր սարսկականին, այդ ժամանակ աստիճանաբար հանդես չեկավ առհակական լեզուն, վորը շատ նման էր հին սարսկական լեզվին:

Մամանիդներն ամեն կերպ նպաստում էյին գիտության և կուլտուրայի զարգացմանն իրենց պետություն առանձիններում, հատկապես իրենց մայրաքաղաքում: Բուխարայում Եմիր Նուխե իրն-Մանուրի ժամանակ (976—997) Բուխարայում կար այդ ժամանակվա աշխարհի ամենախոշոր գրադարաններից մեկը: Միջին Ասիայում այդ շրջանում լայն տարածում էր ստա-

ցել գրականութեան վաճառքը, շուկաներում կային վաճառքի խանութներ, վաճառելի վաճառում էին գրականութեան: Սամարղանդում արտադրվում էր Արեւիկայի ամենաբարձր վարակի թուղթը: Սամանիդների պալատը հանդիսանում էր ֆեոդալական բարձր խավի կուլտուրական-գրական կենտրոնը: Կուլտուրական կյանքում վերջ գեր էին խաղում նաև հոգեվորական մեղրեաները—մուսուլմանական դպրոցները, վարանդից դուրս էին գալիս ինչպես բարձր հոգեվորականութուն, նույնպես և դատավորներ: Բուխարայում այդ ժամանակ գործում էր Ֆարգլիկի մեղրեանը: Այս շրջանում մեծ հետաքրքրություն և սեր կար գեղի պատմական գիտությունը, Բալամին արաբերենից պարսկերեն թարգմանեց Տուրքի հայտնի պատմական աշխատությունները: 10—11-րդ դարերում խոշոր գեմքերից էր Աբու-Ալի իբն-Սինը (Ավիցենա), վերջ ծնվել է 980 թվին Բուխարայի շրջանում և դարձավ հայտնի բժիշկ և փիլիսոփա: Իր յերիասարգական կյանքը Սուրեյմի Ուրդինչի քաղաքում անցկացրեց հայտնի գիտնական Ալ-Բիրունին, վերջ դարձավ խոշոր մաթեմատիկոս, ագագաբաշխ, դրա հետ միասին պատմաբան, աշխարհագետ, գրականագետ:

Սամանիդների շրջանում սլավոնական լեզվով պոեզիան խոշոր զարգացման հասավ: Այդ շրջանին է վերաբերում Ֆիրդուսու հուշակալովր «Շահնամին», վերի վրա նա աշխատեց մոտ 300 տարի: Սամանիդների շրջանի պալատական պոետներից և նաև Ռու Դակին: Պալատական պոեզիայի հետ միասին մեծ չափով զարգանում է նաև ժողովրդական սոփոփաբանությունը: Շուկաներում, գյուղերում շրջում էին ու յերգում բաղամթիվ ժողովրդական յերգիչներ, աշուղներ, վորոնց յերգի նյութը դիտավորապես ժողովրդական հերոսների գովքն էր, անկեղծ շարի, շահագործման և գովքը՝ բարու ու լավի ժողովրդական պոեզիան մեծ չափով ազդել և նաև այդ ժամանակի պալատական պոետների վրա: Ֆիրդուսին իր հուշակալովր «Շահնամին» ձոնեց վաղ միայն պաշտոնական տվյալներից քաղած նյութերով, այլ և մեծ չափով օգտագործեց հարուստ ֆոլկլորային նյութերը, վորոնք մշակվել և պահպանվել էին ժողովրդի կողմից:

Թյուրքմենները Միջին Ասիայի ամենահին ժողովուրդներից են, վորոնք դեռ հնագույն շրջանից հիմնականորեն ապրել են այն տերիտորիայում, վորտեղ ապրում են մինչև այժմ:

Հնագույն շրջանում նրանք հավանաբար պատկանելիս են յեղել սկյութա-սարմատական-ալանական խմբին: Հավանաբար 6—8-րդ դարերում նրանք մտել են հարաբերության մեջ Թյուրքական յեղերի հետ, վորոնք յեղել էին Սիր-Դարիայի ներքին հոսանքի շրջանից: Այդ խառնուրդներից էլ առաջ են յեղել այժմյան Թյուրքմենները:

10-րդ դարից արդեն Թյուրքմեններն անասնապահության հետ միասին սկսել են մասամբ զբաղվել նաև յերկրագործությամբ: Թյուրքմեններն ունեին նաև քաղաքներ, քրիստոնեական յե Սիր-Դարիայի ձախ ափին Ֆանգիքենդ քաղաքը, վորտեղ 10-րդ դարում ապրել է Թյուրքմենական թագավորը (յարգու): Սիր-Դարիայի վրա մի քանի ուրիշ մանր քաղաքներ ևս կային:

Թյուրքմեններն ապրել են առանձին «յուրդերում» և անընդհատ վարել են քոչվորական կյանք: Քոչվոր գյուղացիները կախման մեջ էին դառնում իրենց ֆեոդալներից—բեգերից, վորոնց պատկանում էր հողը, անասունները և քաղաքական իշխանությունը: Թյուրքմենների մոտ տնտեսական խոշոր դեր են խաղացել նաև ստրուկները, յուրաքանչյուր բեկ կամ խան ուներ մի քանի տասնյակ և ավելի ստրուկներ: Սակայն ստրկական աշխատանքը հիմնականը չէր, նրանով չէր վորոշվում արտադրության հիմնական յեղանակը: Դեռ մինչև 10-րդ դարը Թյուրքմենների մոտ չկար կենտրոնացած իշխանություն. նրանք ապրում էին առանձին յեղային սկզբունքներով կազմված մոտ 24 մանր յեղային իշխանություններում: Ըստ Իբն-Ֆադլայի տվյալների, Թյուրքմենական առաջնորդները կոչվել են «յարգու»:

Թյուրքմենները 10-րդ դարում տնտեսական հարաբերությունների մեջ էին իրենց հարեվանների՝ Սուրեյմի, Սուրասանի, խաղաքների հետ: Թյուրքմենները 10-րդ դարում դեռ շամանիստներ էին:

Վրաստանը մինչև 3-րդ դարը

Վրացական ցեղային հնադույն պետական զոյացումներից հայտնի չեն Արեւելեյան Վրաստանում Իբերիան, իսկ Արեւմտեյան Վրաստանում՝ Կոլխիդան։ Վրաստանում հնագույն շրջանից այս յերկու խոշոր պետական միավորումներն են, վոր հանդես են գալիս իբրև քաղաքական միավոր։ Հերոդոտի մոտ հասնախ իրերը հիշատակվում են սասայիրներ անունով։

Հերոդոտի տվյալների համաձայն, սասայիրներին, մատիաններին և ալարոդներին հարելան են յեղել մոսխիները, տիբադիները, մոսսոյները և մարերը։ Մոսխիները հնագույն շրջաններից զբաղեցրել են Կուր գետի վերին հոսանքը, իսկ տիբարները, մակրոնները և մոսենիկները զբաղեցրել են Սեւ ծովի հարավ-արեւելեյան մասը։

Ուսումնասիրութեանների համաձայն վրացական բոլոր ցեղերը մեր թվ. առաջ 6—5-րդ դարերում վերջնականապես շարժվելով հարավից դեպի հյուսիս, հասան Սվանեթիա, ապա Մեղրեթիա և բուն Վրաստան կամ Քարթլի, և վերջնականապես ամրացան արդի վրացական տերիտորիայում։

Այդպիսով վրացական ցեղերի առաջացման ամենահավանական տեսակետն այն է, վոր վրացիները և նրանց ազգակից կովկասյան ցեղերը, ինչպես նաև հայերը հնագույն շրջանից սերտ հարաբերութեանների մեջ են յեղել Առաջավոր-ասիական ցեղերի հետ։ Այդբեջանցիները, վրացիները և հայերն իրենց առաջացմամբ կապված են Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների բնիկների հետ, վորոնք խառնվել են Փոքր Ասիայից, արեւմուտքից գեպի արեւելք անցած, ինչպես և Կովկասյան լեռնաշղթան ձեռքած և դեպի Անդրկովկաս ներխուժած քոչվորների խառնուրդից։ Այդ խառնուրդից 6—5-րդ դարերում վերջնականապես հանդես յեկան առանձին ցեղային խմբավորումներ և քաղաքական առանձին զոյացումներ։

Ինչպես սկզբում ասացինք, վրացական տերիտորիայում, վորպես հնագույն ցեղային խոշոր պետական միավորներ հանդես են գալիս Կոլխիդան և Իբերիան։

Կոլխիդան արդեն 6-րդ դարում (մեր թվ. առաջ) զոյութեան ունէր վորպես պետական միավոր, վորի մեջ մտնում էր Սեւ ծովի ամբողջ հարավ-արեւելեյան ափի բնակչութեանը։ Ըստ Հերոդոտի տվյալների, Ռիոն գետի հարթավայրը յեղել է Կոլխիդայի կուլտուրական և քաղաքական կենտրոնը։ Հնագույն ժողովուրդները կոլխերին ճանաչել են վորպես հարուստ, ունեւոր ժողովուրդ։ Նրանց մոտ զարգացած է յեղել վուշամշակութեանը, նույնիսկ այդ հին շրջանում վուշից կտրեղեն են գործել և արտահանել հարեւան յերկրները։ Նրանց զարգացման մասին են վկայում նաև պեղումների ժամանակ հայտնարեւրված մետաղյա (բրոնզյա) գործիքները։

Կոլխերի մասին ավելի ստույգ ու հարուստ տեղեկութեաններ կան մեր թվակ. առաջ 6-րդ դարից հետո, յերբ Անդրք-կովկասը սերտ հարաբերութեանների մեջ է մտնում հույների հետ։ Այդ ժամանակ հույներն առեւտրական հարաբերութեաններ ունեյին, ինչպես մերձսեւծովյան ժողովուրդների, նույնպես և կոլխերի հետ։ Այդ շրջանում մեծ նշանակութեան են ստանում հունական սեւծովյան հին քաղաք-զապութները—Իսսակարին (այժմյան Սուխումի տեղը), Փաղիսը (այժմյան Փոթին)։ Այդ-րանց միջոցով հույներն առեւտուր են անում տեղական ժողովուրդների հետ։ Հանդես են գալիս վոշ միայն մերձսեւծովյան հունական քաղաքներ, այլև տեղական քաղաքներ, վորոնցից հայտնի յեր Եյան։ Այդ քաղաքում, 4-րդ դարում (մեր թվ. առաջ), նույնիսկ արծաթից տեղական դրամ կտրեցին, վորը հայտնի յե «կոլխիդկի» անվամբ։

Ըստ Հերոդոտի տվյալների, կոլխերն արեւմեյան Պարսկաստանի ուժեղ շրջանում ձեւական կախման մեջ են յեղել նրանից, վճարելով թեթեւ հարկ։ Հետագայում կոլխերը բաւորովին դադարեցին արեւմեյան Պարսկաստանից վորեւէ կախում ունենալուց։

Ավելի սակաւ տեղեկութեաններ կան Արեւելեյան Վրաստանի պետականութեան, այսինքն Իբերիայի (Մցխեթի թագավորութեան) առաջացման մասին։ Հավանաբար Իբերիայի գոյացումը տեղի յե ունեցել 4-րդ դարում (մեր թվ. առաջ)։ 3-րդ դարի վերջերին Իբերիան խոշոր տերիտորիա յերբունում, Իշխոյ կարծիքներն ասում են այն մասին, վոր Իբերի-

ան չի յենթարկվել վոչ մեղացիներին, վոչ արարիկներին և վոչ ել նույնիսկ մակեդոնյան տիրապետութեանը:

2-րդ դարի (մեր թվ. առաջ) սկզբին Իբերիան կորցնում է իր նախկին տերիտորիայի մի մասը, վորը նվաճվում է Հայաստանում հզորացող Արտաշեսյան թագավորութեան կողմից և Իբերիայի հարավային սահմանն այնուհետև դառնում է Կուր գետը:

Ստրաբոնի ավայրերի համաձայն, հոռմեախան արշավանքների ժամանակ (Պոմպեոսի արշավանքը) Վրաստանը (Կոլխիդա և Իբերիա) իր սոցիալ-տնտեսական դարգացման տեսակետից կարելի չէ բաժանել յերեք գլխավոր զոնաների՝ լեռնային, նախալեռնային և դաշտային: Առաջին զոնայի ներկայացուցիչ հանդիսանում է Սվանսթիան, վորը զբաղեցնում էր Կոլխիդայի (Արեւի-մըշյան Վրաստան) բարձրագույն մասը, այսինքն այն տերիտորիան, վորում և ապրում են ավաններն այժմ:

Յերկրորդ զոնայում ընկնում է Իբերիայի լեռնային շրջանը Արեւելյան Վրաստան), իսկ յերրորդ զոնայում ընկնում են Կոլխիդայի և Իբերիայի ամբողջ հարթավայրերը: Լեռնային շրջանում բնակչութեան հիմնական զբաղմունքը հանդիսացել է վորսորդութեանը և անասնապահութեանը: Լեռնային շրջանում (Սվանսթիանում) այդ հետամնաց արտադրութեան համապատասխան իշխում էր հետամնաց հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը: Այնտեղ իշխանութեան ղուլը կանգնած էր ցեղային խորհուրդը՝ կազմված 300 աղամարդկանցից: Յուրաքանչյուր ցեղի ղուլն կանգնած էր առաջնորդը:

Ստրաբոնն ամբողջ Իբերիայի բնակչութեան իր սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանների տեսակետից բաժանում է չորս խմբի կամ դասակարգի. 1. «Թագավորական դասակարգ», 2. «քրմական դասակարգ», 3. «հողագործների ու ղինվորների դասակարգ», 4. «հասարակ ժողովուրդ», վորի մեջ մանում էին արքայական ստրուկները: Ստրաբոնի կողմից նշված այս բաժանումը ցույց է տալիս արդեն իբերիացիների մոտ տոհմացեղային կարգերի քայքայումը և դասակարգային հասարակութեան առաջացումը: «Թագավորական դասակարգը» (ցեղը) և «քրմական դասակարգը» ըստ եյութեան իշխող դասակարգն էր, վորի ձեռքում էր կուտակվում յերկրի հարստութեանը և իշխա-

նութեանը: «Հողագործների դասակարգը» աղատ դյուղատնտեսութեամբ զբաղվող բնակչութեանն էր, վորը յերկրի ամբողջ բնակչութեան մեծամասնութեանն էր կազմում: Այս խավի մեջ դեռ ուժեղ չափով պահպանվում էին նահապետական-տոհմական կյանքի մնացորդները (հողի տոհմական սեփականութեան, ցեղային ղեկավարող որդանների տախլութեան): Վերջապես «հասարակ ժողովուրդը» — դա կախյալ դյուղացիներն էին, վորոնք աշխատում էին իշխողների հողերի վրա, և ստրուկները: Այսպիսով իբերական հասարակութեանը կազմված էր ստրկատերերից, ազատներից, կոլոններից և ստրուկներից: Այդ շրջանում Իբերիայում առաջատար տնտեսական հանդիսանում էր ստրկականը, դրան էլ համապատասխան այնտեղ իշխում էր ստրկատիրական քաղաքական կազմակերպութեանը: Իբերիայի մայրաքաղաքը Արմազն (Հարմազիկան) էր. նա ընկած էր Կուր գետի աջ ափին — այժմյան Մցխեթի դիմաց:

Կոլխիդան իր հասարակական և սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքով նման էր Իբերիային: Ուսումնասիրութեանների համաձայն 2-րդ դարում (մեր թվ. առաջ) կոլխիդական թագավորներն արդեն խիստ թուլացել էին և նրանց առանձին գավառներն իրենց ախրակալներով շատ թույլ կապերով էին կապվում կենտրոնական իշխանութեան հետ: Կոլխիդական թագավորների այդ թուլութեանն ոգտագործեց Միհրդատ Պոնտացին (Պոնտոսի թագավորը) և 90-ական թվերին (մեր թվ. առաջ) Կոլխիդան յենթարկեց իրեն: Միհրդատը Կոլխիդայում սկսեց իշխել իր կողմից նշանակած հատուկ մարդկանց — լիազորների միջոցով: Սակայն Միհրդատի տիրապետութեանը Կոլխիդայի վրա մնաց միայն մինչև 66 թ.: Հռոմեացիները հաղթեցին Միհրդատին, կողոպտեցին և թուլացրին Միհրդատի հզոր դաշնակից Տրպան 2-ին, ապա ալեաններին և 65 թ. (մեր թվ. առաջ) հռոմեական բանակը Պոմպեոսի գլխավորութեամբ մասվ առաջ) հռոմեական զորքերը հերոսական կռիվ էին մղում Վրաստան: Չնայած Իբերիացիները հերոսական կռիվ էին մղում Պոմպեոսի դեմ, բայց նրանց թագավոր Արտաշը Պոմպեոսի հետ մամաձայնութեան և կնքում և զբաղվում հեշտացնում նրա նվաճումները:

Իբերիայից հետո Պոմպեոսը շարժվում է դեպի Կոլխիդա և Կոլխիդացիները գրեթե առանց դիմադրութեան հանձնվեցին:

Պոմպեոսին: Հռոմեացիներն այնուհետև կոլլաբան յինթաբ կեցին իրենց և վորպես կառավարիչ նշանակեցին Արիստարխին, իսկ Իբերիային նրանք թողին ինքնաբերական և դասեցին իրենց «գաղնակիցներին» թվին, ըստ վորում Իբերիացիները պետք է հարկ յնդած դեպքում ոստիկանական ոգնություն ցույց տային հռոմեացիներին, մի գաղնակցություն, վոր ձևոնուտ յեր միայն հռոմեացիներին: Հակառակ գոյություն ունեցած գաղնագրություն, իբերիացիները հաճախ ապստամբել են իրենց «գաղնակից» հռոմեացիներին դեմ: Նման ապստամբություններ տեղի յեն ունեցել 36 թ., 15 թ. (մեր թվ. առաջ) և այլն:

Հռոմի արևելյան գործերում Իբերիան խոշոր դեր խաղաց: Հռոմեացիները բազա դարձնելով այն, ցանկացած մոմենտին կարող էին ծանր դրություն ստեղծել ինչպես Հայաստանի, նույնպես և Պարսկաստանի համար: Իբերական բանակը, Փարսման I թագավորի գլխավորությամբ, հաճախ է ոգնել հռոմեացիներին պարթևների դեմ մղվող կռվում:

Իբերիացիները նույնիսկ հռոմեացիներին ոգնությամբ այնքան ուժեղացան, վոր հաճախ հարձակվում էին Ալեքսանդրի վրա, ինչպես նաև ոգնվելով Հայաստանի խառը դրությունից, հարձակվում էին Հայաստանի վրա:

Կոլլաբը հռոմեացիներին բացի ոստիկանական ոգնությունից նաև սխտեմատիկ կերպով հարկ էին վճարում: Հռոմեացիները Սեյթ ծովի ափերին, կոլլաբի յերկրում, ունեյին ոստիկանական բազաներ, բազմաթիվ վինավորներ, վորոնք բացի պետական իշխանության ֆունկցիաներ կատարելուց, նաև կողոպտում և հարստահարում էին կոլլաբին: Այդ առաջ եր, բերել խոշոր թշնամանք՝ դեպի նվաճող հռոմեացիները: 1-ին դարի 60-ական թվականներին (մեր թվականության) վոմն Անիկիզի գլխավորությամբ վոտքի կանդնեցին պոնտական և կոլլաբական ցեղերը, վորոնք մի կարճ ժամանակով իրենց հողերից դուրս վորնգեցին հռոմեացիներին և միայն ոգնություն յեկած հռոմեական զորքի և տեղական վորոշ իշխանների դավաճանությամբ, հռոմեացիները նորից հաստատեցին իրենց իշխանությունը:

2-րդ դարի սկզբներին Կոլլաբայի լայնածավալ տերիտորիայում հանդես են գալիս «ցեղային» սկզբունքներով կազմա-

կերպված բազմաթիվ իշխանություններ, վորոնք ունեյին հռոմեացիների կողմից հաստատված իրենց «թագավորները»:

ՎՐԱՍՏԱՆԸ 3—4-ՐԴ ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Անդրկովկասում, 4-րդ դարում, հռոմեացիների գիրքերը թուլանում են և հակառակ դրան ամրապնդվում և կայունանում է Սասանյանների ազդեցությունը: 368 թ. իրանական թագավոր Շապուհ 2-րդը հեռացրեց Իբերիայի թագավոր Սաուրմագին և նրա փոխարեն գահ բարձրացրեց նրա ազդակուն Ասպակուրին: Սակայն շուտով Սաուրմագին հռոմեական զորքով վերագտնում և իր գահը տիրելու: Ասպակուրն առաջարկում է նրան՝ խաղաղ ճանաչարհով կրիել իշխանությունն իրար միջև, և այդպես էլ կատարվում է, յերկու իշխանությունների ստիմանը դառնում է կուր և Արագվա գետերը: Այսպիսով Արևելյան Վրաստանը բաժանվում է յերկու ազդեցության շրջաններ — մի կողմից Հռոմի և մյուս կողմից՝ Իրանի միջև: Սակայն այս դրությունը կարճ է տևում, շուտով Սասանյանները վոնջացնում են հռոմեական ազդեցությունը և 5-րդ դարի սկզբից ամբողջ Իբերիան՝ վասակական կախման մեջ և բնկնում Իրանից:

3-րդ դարի 50-ական թվերից սկսած հռոմեական տիրապետությունը թուլանում է նաև Կոլլաբայի վրա:

4-րդ դարի 2-րդ կեսին Արեվմտյան Վրաստանում լազերի (մեդրիներ) «թագավորն» իր իշխանությունը հաստատեց նաև մյուս ցեղերի վրա: Իսկ լազերի «թագավորը» համարվում եր Արեվելյան Հռոմի գաղնակիցը: Հազերը Արեվմտյան Վրաստանի ուժեղ, ազդեցիկ և հարուստ ցեղերիցն էին, վորոնք հաստատվել էին Ռիոն գետի հարևան և արգավանդ հովտում: Նրանք ունեյին մի քանի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսին են Ռոդոպոլ, Քութայիսի և այլն: Վրացական այդ նոր իշխանությունն իշխող լազերի անվամբ ստացավ Լազիկա անունը: Լազերն իրենց յենթարկեցին կոլլաբական նախկին բոլոր ցեղերին:

Քրիստոնեությունը Վրաստան սկսել և մուտք գործել 3-րդ դարի վերջից և 4-րդ դարի սկզբից: Այնուհետև նա աստիճանաբար սկսում է տարածվել և Իբերիայում, իսկ արդեն 4-րդ դարի 30—40-ական թվերին դառնում է պետական կրոն:

Քրիստոնեությունից տարածում Իբերիայում (վորն այդ ժամանակ կոչվում եր Քարթլի—Քարթլիսիա), արդյունք եր

կազմավորվող ֆեոդալական հարաբերություններին, դա մի դեմք էր, վորն իդեոլոգիական խոշոր ուժ էր ֆեոդալական տարրերին կոնսոլիդացիայի յենթարկելու և ֆեոդալական արտադրության յեղանակը, վորպէս իր ժամանակի առաջադիմական արտադրության յեղանակ, ամրացնելու համար: Քրիստոնեյության աւարածումը Քարթալինիայում քաղաքական տեսակետից ունէր նաեւ այն նշանակութիւնը, վոր դրանով նա (Քարթալինիան) հանձին Հռոմի հեշտութեամբ դաշնակից ուժ կարող էր գտնել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ կռիւիւ համար: Քրիստոնեյութեան մուտքը պատմական այդ եպոխայում Վրաստանի կյանքում նաեւ կուլտուրական առաջադիմական դեր խաղաց: Նա հնարավորութիւն տվեց հունահռոմեական կուլտուրան տարածելու, գիր և գրականութիւնը պարզացնելու: Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տվել, վոր քրիստոնեյութիւնը վորպէս պետական կրօն Լազիկայում ավելի ուշ տարածվեց, քան Քարթալինիայում:

5-րդ դարում Քարթալինիայում գնալով ավելի յի ուժեղանում Սասանյանների ազդեցութիւնը, վորը նպաստեց լական վերնախավն աստիճանաբար հակադրվում և կենտրոնական իշխանութեանը: Այս շրջանում մեծ դեր են սկսում խաղալ «ազնաւորները» — այսինքն ազատները, վորոնք բաժանվում են խոշոր և մանր ազնաւորներին: Ազնաւորներին հակառակ հանդես են գալիս «ուսազները», այսինքն վոչ ազատները: Սրանց բնն նշանակում և ծառայութեան յարաբերութեան մեջ էլին գործնական ֆեոդալ տերերի մոտ: Այդ բոլոր խավերից հետո գալիս են «մոնա» և «մխեվալի», այսինքն ստրուկ և ստրկուհի: Ֆեոդալական վերնախաւն աստիճանաբար իր ձեռքն է գցում հողը և կախյալ ու կիսակախյալ գյուղացիութեան միջոցով զարգացնում և իր տնտեսութիւնը:

5-րդ դարի յերկրորդ կիսին Քարթալինիայում սկսում է թագավորել Վախտանգ Գորկասարը, վորը համարձակ և ազատասեր մի անձնավորութիւն էր: Նա գահ բարձրանալուն պէս ձգտում է Վրաստանն անկախ դարձնել և ազատել պետական և հաքկային այն ճնշումից, վորը սահմանվել էր Սասանյանների

կողմից: Սակայն Վախտանգի և վրացական ամբողջ ժողովրդի Սասանյանների դեմ մղվող պայքարին Քարթալինիայում խանգարում էլին վորոշ ֆեոդալներ, վորոնք յենկելով իրենց անձնական սուբյեկտիվ շահերից, ծառայութեան մեջ էլին գտնվում Սասանյանների մոտ: Քարթալինիայի մղած պայքարն Իրանի Սասանյանների դեմ ակախվում պաշտպանութիւնը գտավ հայերի կողմից: Վախտանգի մղած կռիւն վերջացավ նրա պարտութեամբ (նա իրանցիներին դեմ մղվող կռիւում սպանվեց): Վախտանգին հաջորդող Պուրգին թագավորը 523 թվին Իրանի դեմ մի նոր ապստամբութիւն բարձրացրեց, սակայն այն վերջացավ անհաջողութեամբ: Գուրգինն, իր ընտանիքով հարկադրված փախչում և Լազիկա: Իրանով ընկավ միապետութիւնը Քարթալինիայում և հաղթանակեց ֆեոդալական վերնախավը:

Այլ կերպ էր դասավորվում արտաքին քաղաքական կյանքն Արեւմտյան Վրաստանում (Լազիկայում): Այստեղ, այդ ամբողջ շրջանում, իշխում էլին հռոմեացիները, վորոնց դեմ ժողովրդական պայքար էր մղվում հանուն ազգային անկախութեան: 6-րդ կան պայքար էր մղվում հանուն ազգային անկախութեան: Արեւմտյան Վրաստանը դարի սկզբներին, մի կարճ ժամանակ, Արեւմտյան Վրաստանը նույնպէս վասսալական կախման մեջ ընկավ Իրանից, սակայն շուտով լազերը նորից իրենց համալրանքով թեքվեցին դեպի շուտով լազերը նորից իրենց համալրանքով թեքվեցին դեպի Հռոմը և Բյուզանդիան: 523 թ. Յատին գնում է Կ. Պոլիս, հաստատվում և Լազստանի գահին, մկրտվում են ինքը և իր ընտանիքը, ընդունելով քրիստոնեյութիւնը նա վերադառնում և հայրենիք: Այդ շրջանից սկսած Արեւմտյան Վրաստանում նույնպէս քրիստոնեյութիւնը հանդես և գալիս վորպէս պետական կրօն:

ՎՐԱՍՏԱՆԸ 6-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Արեւմտյան Վրաստանը (Քարթալինիա) թագավորական իշխանութեան տապալումից հետո վեր է ածվում Սասանյան Իրանի մի գավառի, վոր ղեկավարում էր վարչական, դատական և մարդպանը, վորին և պատկանում էր վարչական, Սասանյաններն ռազմական բարձրագույն իշխանութիւնը: Սասանյաններն Արեւմտյան Վրաստանից չափազանց ծանր հարկեր էլին գանձում: Սասանյան մարդպանի կենտրոնը հանդիսանում էր Թբիլիսին, վորը մրցում էր արդեն Քարթալինիայի մայրաքաղաք

Մցիկեթի հետ: Թրելիսին հանդես ե գալիս և արագ կերպով
զարգանում գեռես 4-րդ դարում: Նրա զարգացման գործում
մեծ դեր և խաղում առեկտրական այն հանապարհը, վորն
անցնում էր նրա վրայով:

Սառանյանների մարգարանը Քարթլինիայի կառավարման
բոլոր իրավունքները վերցրեց իր վրա, նա թողեց նաև վորոշ
ներքին ղեկավարման ձևեր—ավագների սիստեմը, գաղափարին
կառավարիչներ: Այդ բոլոր պաշտոնները գտնվում էին քար-
թալինյան ազնվականության ձեռքին:

Լազիկայի վրա (Արեվմայան վրաստան) 6-րդ դարում
իշխում էր Բյուզանդիան, վորը գրեթե նույնպիսի քաղաքա-
կանություն էր վարում Լազիկայում, ինչպիսին վարում էր
Իրանը՝ Քարթլինիայում: Ծանր հարկերը, զինվորական ծանր
պարտականությունները, բյուրոկրատական պետական չինով-
նիկների կամայականությունները չափանված ծանր պայման-
ներ էին ստեղծել վրացական ժողովրդի համար:

Յուստինիանոս I-ի որոք (527—565) Բյուզանդիան ավե-
լի ուժեղացրեց իր ազդեցությունը Լազիկայի վրա: Լազերը
նույնիսկ բյուզանդական ազդեցության դեմ կռվելու համար
գիմեցին Իրանին—Խոսրով Անուշիրվանին (531—579) և դաշինք
կնքեցին ալանների հետ:

6—7-րդ դարերում Քարթլինիայի և լազերի վորպես ար-
յունակից ժողովուրդների, միջև ուժեղանում է միանալու տեն-
դենցը՝ իրենց ընդհանուր թշնամու — սուր նվաճողների դեմ:

542 թվին իրանցիները, ներս խուժելով Արեվմայան վրաս-
տան, լազերի թագավոր Գուրագի ոգնությունը կորստա-
տալով թյուզանդական տիրապետությունը և Լազիկան կախման
մեջ ընկավ Իրանից: Սակայն շուտով հայտնի դարձավ, վոր
իրանական թագավոր Խոսրովը ցանկանում է լազերին ըռնի
կերպով գաղթեցնել իր յերկրի խորքը և նրանց յերկրին ամբող-
որեն հաղթան փոխել և նորից մտնումնալ բյուզանդացիների
հետ: Նրանք գիմեցին բյուզանդական կայսր Յուստինիանոսի
միջով սկսվում է մի կռիվ, վորը տևում է մոտ 20 տարի:
Լազերն իրենց պայքարի ընթացքում ցուցաբերեցին մեծ հայ-

րենադարձություն, անհնազանդություն և հերոսություն, վորի հետևե-
վանքով Իրանը, լազերի դեմ մղվող կռվում, կատարյալ պարտու-
թյան մասնակց:

562 թվին Իրանը Բյուզանդիայի հետ հաշտություն և կըն-
քում 50 տարի ժամանակով: Այդ պայմանագրով Իրանը հանա-
ջում է Լազիկայի վրա բյուզանդական իրավունքը: 572 թվին
չում և Լազիկայի վրա բյուզանդական իրավունքը: 572 թվին
Քարթլինիան, ոգտագործելով Հայաստանում Իրանի դեմ սկըս-
ված ապստամբությունները, նույնպես թեքվում է դեպի Բյուզան-
դիան: Հայ-վրացական ապստամբությունն Իրանի դեմ սկըս-
վեց իրան-բյուզանդական նոր պատերազմի, վորը տևեց
մոտ 20 տարի և վերջացավ Բյուզանդիայի հաղթանակով: 591
թվին Խոսրով II-ը Բյուզանդիային զիջեց Հայաստանի մի խո-
շոր մասը և Քարթլինիայի մի մասը (մինչև Թրելիսի):

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԱՅԱՆ ՅԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ 6—7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բյուզանդական, հայկական և վրացական աղբյուրներ
ավյալների համաձայն, Քարթլինիան 6-րդ դարում հարուստ
յերկիր էր, այնտեղ զարգանում էր գյուղատնտեսությունը, արհես-
տը և առևտուրը: Քարթլինիայի արգավանդ հողերը մեծ
քանակությամբ հաց էին տալիս: Զարգանում էր նաև ալգե-
գործությունը: Գյուղատնտեսության մեջ խոշոր դեր էր խաղում
արհեստական վուռման սիստեմը:

Այդ շրջանում զարգանում էր քաղաքային կյանքը, խոշոր քա-
ղաքներից էին Թրելիսին, Մցիկեթի, Ուղմարի (Կալեթիայում),
Ռուստավին, Բոլնիսի, Մանգլիսի: Այդ քաղաքներում մեծ հարու-
սություն էր կենտրոնացած: Քաղաքներում զարգանում էր նաև
արհեստը: Այդ քաղաքներն առևտուր էին տնում զլխավորա-
պես հարավային յերկրների հետ:

Այդ շրջանում տեղի յե ունենում նաև հողերի կենտրոնացում
ֆեոդալական ազնվականության ձեռքը: Աստիճանաբար ստրա-
նում և հողի ֆեոդալական մասնավոր սեփականությունը:
Խոշոր հողատերեր են դառնում նաև յեկեղեցիները և հոգեվորա-
կանությունը:

Վրաստանում 6-րդ դարում զարգանում էր գիրը և գրակա-
նությունը: Դեռ 5-րդ դարում Վրաստանում թարգմանում են

կրօնական գրականութիւն: Այդ թարգմանութիւնները լեզուն շատ հարուստ էր և նա ազգից հետագա ֆեոդալական շրջանի լեզվի և գրականութեան վրա: Այդ լեզուն միայն զգալի փոփոխութիւնները յենթարկվեց 12-րդ դարում՝ ազնվական գրականութեան զարգացման պայմաններում: Այդ շրջանից պահպանվում են բազմաթիւ գրավոր արձանագրութիւններ, վորոնք պատմական և գրական խոշոր արժեք են ներկայացնում:

Այդ շրջանում բովանդակ գրգացած և յեղել նաև ճարտարագիտութիւնը: Այդ շրջանից մնացել են վորոշ կառուցումներ, որինակ, Մցխեթի յիկեղեցին (7-րդ դար); Յրոմի վանքը (7-րդ դարի 1-ին կես) և ուրիշները, վորոնք իրենց կառուցողական արվեստով մեծ արժեք են ներկայացնում: Վրաստանում այդ ժամանակ խոշոր զարգացում և ունեցել նաև մողակ արվեստը: Կառուցվել են նաև խոշոր մամուրներ, վորոնք նույնպես ճարտարագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում: Այս ամենը վկայում են պատմական այդ եպոխայում՝ արտագրողական ուժերի զարգացման մասին Վրաստանում:

ՎՐԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՆՔԱԹԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

7-րդ դարի 20-ական թվերին Վրաստանում մի կարճ շրջան խաղաղութիւն և տիրում, յերկրը մի վորոշ ժամանակ սկսում և ծաղիկ և ամբանալ: Արեւմտեան և արեւելեան վրացական ցեղերի ալիւի սերտ մերձեցում և տեղի ունենում:

7-րդ դարի 40-ական թվերին արաբներն սկսում են շարժվել դեպի Վրաստան: Արաբական առաջին ջոկատը, Հաբիր իբն-Մաուամի, հրամանատարութեամբ, 642—643 թ., մտավ Քարթլինիա (Արեւելեան Վրաստան), սակայն նա գլխաւորութեան հանդիպելով հաւ նահանջեց: 650—651 թ. թ. արաբներն իրենց իշխանութիւնն ամրացրին Հայաստանում և ծանր դրութիւն ստեղծեցին բյուզանդական տիրապետութեան համար: Անդրկովկասում: 654 թվին Հաբիր իբն-Մաուամը շարժվեց դեպի Քարթլինիա, հետապնդելով բյուզանդական հրամանատար Մավրիանոսին, վորը փախել էր Քարթլինիա: Վրացիները տեսնելով, վոր անկարող են գլխաւորել արաբներին — հաշտութեան առաջարկեցին: Այդ առաջարկն ընդունվեց և Հաբիրը հատուկ պայմանագիր կնքեց, ըստ վորի

Քարթլինիան պարտավորվեց արաբներին հարկ վճարել: Բացի դրանից, վրացիները պարտավորվեցին ռազմականապես ուղեկ արաբներին, նրանց մղելիք պատերազմների ընթացքում: Արաբները վրացիներին անձնական ապահովութիւն խնայացան: Նրանք խոստանում էին ապառել ամեն տեսակի հարկերից այն ընդ որ վրացիներին, վորոնք ընդունում էին իսլամը: Այդ պայմանագիրը դեռ չէր ամրապնդված, յերբ 658—661 թվերին խալիֆաթի ներսում իշխանութեան համար մղվող պայքարը խիստ թուլացնում և արաբական խալիֆաթի ազդեցութիւնն Անդրկովկասում: 658 թ. հայերը, խղիւով իրենց հարաբերութեանները խալիֆաթի հետ, անցնում են դարձյալ Բյուզանդիայի կողմը, այդ որինակին են հետեւում նաև ալբանները:

Բյուզանդացիների ճնշմամբ, և վոր գլխավորն է՝ վրացական ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի շնորհիւ, մի առ ժամանակ արաբները դուրս են մղվում Արեւմտեան Վրաստանից: Սակայն 8-րդ դարի սկիզբներին (705—711 թվերին) արաբները, հակառակ վրացական ժողովրդի համառ գլխաւորութեան, նորից տիրեցին Քարթլինիային: Այնուհետեւ Վրաստանի վրա տեղի յեն ունեցել արաբական առանձին զորավարների պարբերաբար կրկնվող ալիւիշ արշավանքներ: Այսպես որինակ, 723—725 թվերին Քարթլինիայի վրայով անցավ արաբ զաժան զորավար Զարբախ իբն-Աբդալահը, վորը Հյուսիսային Կովկասում խաղաղների դեմ մղած կռիւում սպանվեց: 728—729 թ. թ. Քարթլինիան ալիւից արաբական հայտնի զորավար Մաուամի կողմից: Սակայն վրացական ժողովուրդը դարձյալ շարունակում էր համառորեն կռիւ գիշատիչ նվաճողների դեմ իրեն անկախութեան համար:

736—737 թ. թ. ամբողջ Վրաստանի վրա արշավանք կատարեց Մերվան իբն-Մուհամեդը, վորը կործանեց մեծ քանակութեամբ քաղաքներ, ամայացրեց հաղարամբ գյուղեր:

Այդ արշավանքներից հետո արաբներն Արեւմտեան Վրաստանում (Լազիկայում) չկարողացան ամրանալ, բայց Քարթլինիայում հառաւորեցին իրենց տիրապետութիւնը: Քարթլինիայում արաբական իշխանութեան կենտրոնը դարձավ Թբիլիսին, վորտեղ ապրում էր եմիրը: Եմիրը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել ռազմական, դատական և քաղաքական իշխանութիւնը: Արաբ-

ները, ինչպես բոլոր իրենց նվաճած յերկրներէյ, նույնպես և Գարթաւինիայից գանձում էյին չափազանց ծանր հարկեր: Այդ շրջանում հայտնի յեր հարկերի յերկու տեսակ՝ ջիղի (զլխա-հարկ) և խարջ (հողային հարկ):

Հարկերը գանձում էյին գերազանցապես զբամով:

Արաբներն Անդրկովկասում իրենց գբաված հողերի մի խո-շոր մասը բաժանում էյին իրենց զինվորներին, վորոնք ստեղ-ծում էյին սեփական հողատիրական տնտեսություն: Արաբական գանազան ցեղեր նույնպես ամբողջում էյին Անդրկովկասում և իրենց ձեռքը պցում խոշոր հողային տարածություններ, իսկ բնիկ ժողովրդին ամբացնում էյին հողին ու ծանր շահագործ-ման յենթարկում: Սակայն վորքան ծանրանում էր արաբական լուծը, այնքան ավելի ուժեղանում էր անդրկովկասյան ժողո-վուրդները, զրանց թվում և վրացական ժողովրդի, հերոսական պայքարն ու ցատումը՝ գիշատիչ արաբ նվաճողների դեմ:

ՊԱՅԳԱՐ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԴԵՄ ՅԵՎ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼԸ

Վրացական ժողովրդի՝ արաբների դեմ մղած պայքարի ձե-վերից մեկն այն էր, վոր նրանք մասնաշարին հեռանում էյին յերկրի ծայրամասերը, վորտեղ համեմատաբար հեռու լինելով արա-բական խալիֆայի կենտրոնից, նրանց լուծն ավելի թեթեւ էր: Սակայն աստիճանաբար սկսվում և նաև ավելի պայքար: 785 թ. ամբողջ Անդրկովկասում սկսվում են ժողովրդական ապստամբու-թյուններ: Արաբները խիստ դժվարությամբ ճնշեցին այդ ապս-տամբությունները: Գարթաւինիայի ազգեցիկ իշխանները հաճախ փախչում էյին ծայրամասերը և, աստիճանաբար անկախանալով հենարանացած իշխանությունից, հիմք էյին դնում անկախ ֆե-ոդալական մանր իշխանությունների: Այդ իշխանությունների տաջացմանը մեծ չափով նպաստում էր նաև առանձին շրջան-ների հասարակական-տնտեսական կյանքի ուժեղացումը: Բոլո-րից առաջ, Գարթաւինիայի արեւելյան մասում, կաղմակերպվում և Կախեթական իշխանությունը, վորի մեջ մտնում էյին մի քա-նի վրացական ցեղեր, ինչպես որինսակ՝ Փախեր, տուշեր, սուշի, ծանարի կամ սանարի, պխովցի և այլն: 8-րդ դարի վերջին ա-

մենից ազգեցիկ ցեղը սահարներն էյին, վորանց անունով էլ հաճախ Կախեթիան կոչվել և Սանարիա: Վրացական իշխանու-թյուններից Կախեթիան և ամենից շուտ անկախանում արա-բներից: Արդեն 8-րդ դարի սկզբներից նրանք ապստամբություն են բարձրացնում արաբները դեմ: Ամենից շուտ կախեթներն ի-րենց յերկրից դուրս մղեցին արաբ տիրողներին: Նույնիսկ Թրի-լիսիի վրաց իշխանները 9-րդ դարում կախեթական իշխանների տնությունն են խնդրում՝ արաբական լուծը առաջադրու համար: 8-րդ դարի վերջին, 9-րդ դարի սկզբին Կախեթիայում իշխան և ղառնում Գրիգորը (787—826): Նրա որդի Կախեթիան արդեն հանդես է դալիս վորպես անկախ իշխանություն, վորի զլխին կանգնում և իշխանը՝ «մտավար» տիտղոսով:

9-րդ դարի 2-րդ տասնամյակում Գարթաւինիայում կաղմ-վում և ինքնուրույն մի ուրիշ ֆեոդալական իշխանություն՝ Բագրատունիների՝ զլխավորությամբ, վորոնք իշխում էյին Կլարջետի նահանգից մինչև Թրիլիսի: Այդ իշխանության կենտ-րոնն էր Ուլու-Յիլիս քաղաքը:

Արաբական խալիֆայի ճգնաժամային զրուծյունը, նրա արագ թուլացումը և ազա վրուզումը մեծ չափով նպաստում են Աշոտ Բագրատունու և առհասարակ վրացական ժանր ֆեոդալա-կան իշխանությունների ուժեղացմանը: Սակայն 820 թվի վերջե-րին արաբները մի կարճ ժամանակ ուժեղացան և Բագրատունի-ները հարկադրված հեռացան դեպի Անդրկովկասի հարավ-արեւմու-յան մասը և ձորոխ դեպի ներքին հոսանքում հիմք դրին իրենց նոր իշխանությանը, վորը 9—10-րդ դարերում վրացական կյանքում խոշոր դեր խաղաց: 826 թ., յերբ Աշոտն արաբների դեմ արշավելու համար հավաքել էր ժողովուրդը և կաղմիկ էր բռնակը, սպանվեց արաբների կողմից դնված մարդկանց միջո-ցով: Աշոտի վորդի Բագրատի որդի (մահացել և 876 թվին) այդ իշխանությունն ավելի ամրացավ և ընդարձակեց, բռնելով ձորոխի ամբողջ ավազանը և Կուր գետի վերին մասը: Յերկու կարևոր մարդերի՝ Կլարջետի և Տաթի անվամբ այդ իշխանությունը կաղմեց Տաթ-Կլարջետի իշխանություն Արդանուշ կենտրոնով: Նա իր հերթին բաժանվում էր մանր ուղեկների (բաժնեկաղ-վածք), վորոնց զլխին կանգնում են Աշոտի ժառանգները: Դլխա-վոր իշխանն իրեն անվանում էր «թագավորների թագավոր»:

Արեւմտյան Վրաստանում խոշոր իշխանություն և կազմվում արխանդեբեյ, վորոնք 4—5-րդ դարերում յենթարկվում էին Լազիկային, իսկ 5-րդ դարից յենթարկվեցին Բյուզանդիային և նրանից ազատագրվեցին միայն 8-րդ դարի վերջերին և հիմք դրին իրենց անկախ իշխանությանը. նախկին կառավարիչ (наместник-эристав) Լեվանն իրեն հայտարարեց Արխաղիայի թագավոր: Արխաղական իշխանությունն այնքան ուժեղացավ, վոր իրեն յենթարկեց զրեթի ամբողջ Լազիկան, վորն այն ժամանակ արդեն գաղարկ էր վորպես ինքնուրույն իշխանություն գոյություն ունենալուց:

Արխաղական թագավորության մայրաքաղաքը սկզբից և յեթ դարձավ Գութայիսը:

Բացի այս յերեք իշխանություններից հանդես յեկան նաև մի քանի ուրիշ մանրերը, վորոնք ապրեւ ժամանակներում հաբում էին այս կամ այն խոշոր իշխանությանը:

9-րդ դարի առաջին քառորդից, ոգտվելով արաբական խալիֆայի թուլացումից, Թրիլիսիի եմիր Մուհամեդ իբն-Աստաբը իրեն հայտարարում և խալիֆայից անկախ: Սակայն Թրիլիսիի եմիրության անկախությունը վոչնչացնելու և այն դարձյալ խալիֆային յենթարկելու համար խալիֆայի կողմից մի շարք ռազմական եքսպեդիցիաներ ուղարկեց: Ամենից ուժեղ եքսպեդիցիան Բուզայինն էր: Նա 853 թ. գրավեց Թրիլիսին և այրեց այն, վորի ժամանակ, արաբական սոլյանիերի համաձայն, Թրիլիսում վոչնչացան մոտ 50 հազար բնակիչներ: Սակայն շուտով Բուզան Արաղվայի հովտում ջախջախվում և և գիւմում փախուստի:

9-րդ դարի 60-ական թվերին Վրաստանի խոշոր մասը զբաղեցնում էր տեղական վրացական ֆեոդալական իշխանությունների ձեռքին, իսկ Թրիլիսի արաբական եմիրությունն իրենից արգեն ներկայացնում էր մի փոքրիկ իշխանություն և իր տիրապետությունը զերազանցապես տարածում էր Թրիլիսի և նրա մոտակա շրջակայքի վրա (այժմյան Աղբուլաղի, Բորչալի և) Լուրքեմբուրգի վրա):

Ֆեոդալական մանր իշխանությունների ուժեղացման հետ միասին խոշոր չափով ուժեղանում և ֆեոդալական դասակարգը: Գրեթե ամբողջ հողը կենտրոնանում և ֆեոդալական դասակարգի, հատկապես նրա արխատկրատիայի—ազնաւորների ձեռքին, իսկ գյուղացիությունը կախման մեջ և ընկնում ազնաւորներից: Ֆեոդալական խոշոր իշխանությունների հանդես գալը մեծ աշ-

խուժություն մացրեց նաև անտեռական կյանքում: Չնայած արաբական ավերիչ արշավանքներին, Կախեթիայում, Արխաղիայում և մյուս իշխանությունների մեջ զարգանում էր յերկրաբարձությունը, այդպսպությունը, անասնապահությունը, ինչպես և առևտուրն իրենց հարևան յերկրների, Բյուզանդիայի, Հայաստանի, Ռուսիայի, Բալթիական յերկրների հետ: Առևտուրը հատկապես մեծ չափով ուժեղանում է 9—10-րդ դարերում:

9-րդ դարից Վրաստանում ուժեղանում է պայքարը ֆեոդալների միջև՝ Վրաստանում հեղեմոն դերի համար: Այդ պայքարում սկզբնական ջրջանում առաջնությունն իր ձեռքն էր պահում Արխաղիան: Նրանց թագավոր Գեորգին 9-րդ դարի կեսին և Կոնստանդին III-ը 10-րդ դարում տիրում են ամբողջ ներքին Կարթալինիային: Սակայն հայերի ոգնությամբ Կոնստանդին III-ի զեմ գուրս յեկավ Դավիթ վորդի Աղարներսը (888—923), վորը կրում էր «թագավոր Վրաստանի» տիտղոսը և ձգտում էր իր իշխանությունը տարածել ամբողջ Կարթալինիայի վրա: Այդ պայքարում հողից արխաղական թագավոր Կոնստանդինը:

Արխաղիան ավելի ուժեղացավ Կոնստանդինի վորդու՝ Գեորգու որոք (մահացավ 955 թ.): Սա իր ազդեցությունն ուժեղացրեց վոչ միայն Արևելյան Վրաստանի, այլ և Հյուսիսային Կովկասի վրա: Սակայն արխաղական թագավոր Դիմիտրի որոք (967—975) Արխաղիան թուլանում և և հզորությունն անցնում է Տաուկլարջեի իշխանությանը, վորը հատկապես մեծ չափով ուժեղացավ իշխան Դավիթ Բագրատունու որոք (մահացել է 1001 թ.), վորի ազդեցությունն զղացվում էր վոչ միայն Վրաստանում, այլ և Հայաստանում (Անիի թագավորության ներքին գործերում) և նույնիսկ բյուզանդական գործերում, չնայած նա վորոշ վաստակական կախման մեջ էր գտնվում Բյուզանդիայից: Դավիթը մեծ դեր խաղաց Վրաստանի հետագա միավորման գործում. նա գրեց Վրաստանի ֆեոդալական միավորման սաղմը:

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ 8—10-ՐԴ ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

9—10-րդ դարերում իշխում և կարթալինյան լեզուն, վորն աստիճանաբար դառնում և բնդհանուր վրացական ազդեցիկ լեզու: Այդ շրջանում սկսում և զարգանալ գրականությունը, հան-

դես են դալիս մի քանի հայտնի գրողներ, որինակ՝ Գեորգի Մեր-
չուլը (10-րդ դարի կեսերին): Այդ շրջանում արդեն մեծ տեղ էր
բռնում աղգային պատմությունը: Մեզ հասել է պատմագրական
մի խոշոր աշխատություն, վերը կոչվում է «Обращение Гры-
зун»: Արդեն սկսում են հանդես գալ նաև վրացական գեղարվես-
տական արձակ գրականության փայլուն օրինակներ: Բավական
աճում է նաև թարգմանական գործը: Մեծ զարգացման է հաս-
նում ճարտարապետությունը, վերի մասին դադափար ենք կաղ-
մում այդ շրջանի ամրոցների, փանքերի ավերակների ուսում-
նասիրությունից: Յեթն սկզբում ճարտարապետության վրա մեծ
էր մեկ կողմից Բյուզանդիայի և մյուս կողմից Իրանի աղգեցու-
թյունը, ապա 9—10-րդ դարերում նա դառնում է միանգամայն
ինքնուրույն: 11—12-րդ դարերում զարգանում է այնպիսի ար-
վեստ և կուրսուրա, վերի փայլուն կոթողներինցն է Շոթա Ռուս-
թավելու հուշակալը «Վաղրենավոր»-ը:

ԱԼԲԱՆԻԱ*)

ԱԼԲԱՆԻԱՆ ՄԻՆՁԵՎ 3-ՐԴ ԴԱՐԸ

Արդի Աղբրեջանի տերիտորիայի վրա շատ վաղ ժամա-
նակներից ապրել են բյուզանդիական ժողովուրդներ, վո-
րոնցից հայտնի չե ուտիական ժողովուրդը, վոր հնագույն շրջա-
նում զբաղեցրել է ներկա Ղարաբաղի հարթավայրը:

Հնագույն հեղինակները նշում են ապարախ ցեղերի մա-
սին, վորոնք հավանաբար ապրել են այժմյան Թավրիզի շրջա-
նում: Ապարախների մի մասն էլ ապրել է նաև Հայաստանում՝
Մանազկերտի շրջանում:

Ալբանիայի ժողովուրդներից են կասպերը, վորոնց հնա-
գույն հեղինակները համարել են սկյութական ժողովուրդ: Ըստ
Սարաբունի ավյալների, դեռևս մեր թվականության 1-ին դարում
կասպերն անհետացել են և միայն իրենց մնացորդներն են թո-
ղել Մուղանի հարթավայրում: Հիշատակվում է նաև կասպերի
մոտ բնակվող մյուս ցեղը, վորից է առաջ է յիկել այժմյան
Մուղանի գաղախ անունը: Թալիշի և Գիլյանի լեռների շրջանում
ապրել են գեյի կոչվող ցեղերը: Կարասու գետի վերին հոսանք-

*) Հայ պատմագրերի մոտ կոչվել է Աղվանք կամ Աղվանից Աշխարհ:

քում ապրել են կալուսիները, սրանց կողքին ապրել են լարսերը՝
Սամաս գետի հովտում հին շրջանից ապրել են լեկիները—այժ-
մյան լեզգիները: Կասպից ծովի մերձափնյա հարթավայրում ապ-
րել են սկյութական ցեղ մասսագիտները: Սկյութները աղա-
վանքների շրջանում (7-րդ դարում մեր թվ. առաջ), իրանց մի
մասը հաստատվեց Կուր գետի հարթավայրում: Իրանց բնակա-
տեղին այնուհետև կոչվեց Շակաշին (այժմյան Կիրովաբատի
շրջան) և Շակի (այժմյան Լուխու շրջան): Վերջացիս աղ շրջա-
նում ապրել են ալթները, վորոնք, ուսումնասիրությունների
համաձայն, հին շրջանում բնակվելիս են յիկել Արաքսի ստորին
հոսանքի ձախ ափին, ներկա Ղարաբաղում և Մուղանի գաղախում:
Ալբանները խոշոր և աղգեցիկ ցեղեր էին, վորոնք կանոնակցին
Աղբրեջանի տերիտորիայի վրա բնակվող ցեղային միություն
գլխի և նրանց անվամբ էլ այդ յերկրն ըստ հույների կոչ-
վեց Ալբանիա: Իսկ ըստ հայկական աղբյուրների՝ Աղվանք: Այդ
բոլոր ցեղերի ներքին կյանքի մասին շատ քիչ տեղեկություն-
ներ են հասել մեզ, այն էլ հնագիտական պեղումներից: Հնա-
գույն շրջանում այդ ցեղերի անտեսական կյանքում մեծ դեր է
խաղացել անասնապահությունը:

Այդ բոլոր ցեղերը մինչև 4-րդ դարը (մեր թվ. առաջ) գրեթե
վաշ վոքի չեն յենթարկվել: Մեծ նվաճող Ալեքսանդր Մակեդո-
նացին ընդհարվեց կասպերի հետ, վորոնց նա քշեց գեպի գե-
ները: Այնուամենայնիվ Մակեդոնացուն նույնպե՛ս չհաջողվեց
կասպերի յերկրն իրեն յենթարկել: Ալեքսանդր Մակեդոնա-
ցուց հետո առաջ յիկավ Ստրաբոնականի պետությունը: Վորը
զբավեց կասպերի յերկրը, իսկ Ալբանիան անցավ Մեծան մը-
նում եր անկախ: Ըստ Սարաբունի, այն ժամանակ ցեղը բարձ-
րացան Մեծ Հայքը և Մոփքը՝ հանձին Արաքսի Լ-ի
(189—161), մեղացիներից (այսինքն Ստրաբոնականի) կարժե-
ցին կասպերը, իսկ Տիգրան II-ի որդը հայերը զբաղեցին ալ-
բանական մարդ Մոխսիան և Ոսեան, Հայաստանի և Ալբա-
նիայի միջև վորպես սահման հաստատվեց Կուր գետը: Այդ
ոահմանն էլ պահպանվեց մինչև Մեծ Հայքի պետության ան-
կումը 429 թ.:

Մեր թվականությունից առաջ 65 թվին հռոմեական զե-
կեռները մտան ալբանական հողերը: Նրանց անհաջող դիմադ-

բություն ցուցց արվեց և Պամպիսի զորամասերը հանապա-
ստացան դեպի Արեւիկը և Իբերիա:

Մարաբոնի տվյալների համաձայն, բերքատու հողը հնարա-
վորություն է տվել ալքաններին զարգացնելու յերկրագործու-
թյունը, ինչպես նաև այգեգործությունը, հատկապես զարգացած
է յեգիլ խաղողագնալուսթյունը: Յերկրագործության հետ միասին
մեծ տեղ է գրավել նաև անասնապահությունը: Անասնապահ
յեգերը բուլղորակաւ կյանք եյին վարում: Ալքանները յեգիլ են
ազգծիկ և քաջարի ժողովուրդ, նրանք կովիլ են և հեծյալ, և
հեծիան: Այդ շրջանում ալքանների մոտ, ինչպես նաև մյուս
բոլոր այլ անասնապահների մոտ, իշխել է հին հեթանոսական
հավատը. նրանք վերպես աստվածներ ընդունել են արեւիլը,
լուսնը, բնական զանազան ուժեր:

Պամպիսի արշավանքներից հետո Ալքանիան նույնպես
զարձակ էլ պաշնակիցը և բարեկամը հոռեական ժողովրդի:
Քայքայ կախումը ձեռնան եր, հոռեացիներին բոլորովին
հաջողվեց հիմնովին ամրանալու Ալքանիայում: Հոռեի՝ Արեւիկե-
յան կրթած յաւրաբանչուր անհաջողության ժամանակ, Ալքա-
նիան բազմաթիւ անգամ հրաժարվել է Հոռեից՝ անգամ սպդ
ձեռնապահ հասման մեջ էլ լինելուց:

Արեւիկեի առաջին դարում հոռեացիների ոգնությամբ
ալքանները վորոշ կախման մեջ են ընկնում իբերիացիներից:
Այդ կախումն արատհայտվում եր նրանով, վոր ալքանական
թագավորը հարկ յեղած դեպքում պետք է զարբով ոգնության
զարբ իբերական թագավորին և, բացի այդ, կովկասյան լեռնանց-
ծից թնշլ չպետք է տար սարմանդներին ոգնության գնալ
պորթեկներին իբերիացիների դեմ:

Ալքանիայի այդ կախյալ դրությունն Իբերիայից վերա-
ցավ, յերբ Հայաստանում հաստատվեց Արշակունյաց դինաս-
տիան: Այնուհետև ալքանական զործերին միջամեցին և նը-
րանց յերկիրը մտան Սասանյան թագավորները, վորոնց և հա-
ջողվեց ամբողջ Ալքանիան վերջնականապես իրենց յինթարկել:

Ալքանական ցեղերը հաճախ հարձակվել են Հայաստանի
և հարեւան այլ յերկրների վրա: Այդ հարձակումները շարու-
նակվում էին մինչև 4-րդ դարը (մեր թվարկության): Հայ
պատմիչ Փավստոս Բյուզանդացին պատմում է ալքանական

թագավոր Սանեսանի Հայաստանի վրա կատարած հաջակ-
ման մասին, թե ինչպես մի ամբողջ տարի ալքանները, և
նրանց հետ յեղած կովկասյան այլ ցեղեր, կողոպտում և
ավերում էին հայկական սահմանամերձ շրջանները: Միայն հա-
յերի ռազմական դիմադրության հետեւանքով, յերբ այդ ընդ-
հարումները ժամանակ սպանվում է Սանեսանը, ալքանները
հեռանում են Հայաստանի սահմաններից:

ԱԼԻՔԱՆԻԱՆ 3-7-ՐԴ ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

3-4-րդ դարերում արդի Ալքանիան տեղիտորիայում
գոյություն ունեյին մի քանի ցեղային միություններ, վորոնց
ապրում էին իրենց ֆեոդալացման պրոցեսը:

Կասպիական յերկիրն առտնձին տիրապետություն էր
հանդիսանում, վորը կախյալ վիճակում էր հայ Արշակունիսե-
րից և, հենվելով Սասանյանների վրա, հաճախ ապստամբել է հայ
իշխողների դեմ: Նրա կենտրոնն էր Փայտակարան քաղաքը:
Հայկական մեծ տիրապետության անկումից հետո, 439 թվին,
նրա մի շարք վաստակների անկախանալու հետ միասին անկա-
խություն ձեռք բերին նաև կասպերը: Այնուհետև նրանք Հա-
յաստանին քաղաքականապես բոլորովին չեն յինթարկվել, բայց
նրանք յերկար ժամանակ գտնվել են հայերի կուլտուրական
ազդեցության տակ:

Ալքանական ցեղերի համար դա մի շրջան էր, յերբ աը-
դեն ֆեոդալացման պրոցես էր տեղի ունենում: Յեղապետները,
ռազմական առաջնորդները և նրանց զործիկաները պատե-
րազմների ժամանակ իրենց ձեռքը գցեցին մեծ հարստություն:
Մյուս կողմից գյուղական համայնքի հողի կողքին նրանք քա-
տեղծեցին խոշոր հողատիրություն, իսկ վորպես բանվորական
ուժ ոգտագործում էին պատերազմական պերիներին: Ալքանա-
կան հատարակության շերտավորումը վաղ ժամանակներից քա-
կրվեց Ալքանիայի հարավ-արեւմտյան մասում, վորը քաղա-
կան յերկար ժամանակ գտնվում եր Հայաստանի կազմում:

Ալքանիայում, Հայաստանի ազդեցությամբ, սկսեց մուտք
գործել բրիտանիկությունը: Հայաստանից Ալքանիա գնացին
մեծ քանակությամբ քարուղիներ, վորոնք տարածում էին այն-
պիսի բրիտանիկություն: Այդ շրջանում է, վոր, բայց հայ պատ-

միջնեք Կորյունի և Մովսես Սորենացու, հայ աշուղների գյու-
տարանը Մենքոր Մանուկի ոգնությամբ 5-րդ դարի I քաղաքում
ստեղծվեց նաև ալբանական աշուղները։ Ռատմասիրությու-
նը ցույց է տալիս, թե ալբանական գրական լեզուն վերջին
և Դարբասի բարբառից (այժմյան Դարազի տափաստանների),
այդուհեղ երբ գտնվում Ալբանիայի մայրաքաղաք Պարտավը (այժ-
մյան Բեռլին)։ Մինչև մեր օրերն ալբանական գրավորից վորեն
մնացորդ չեք գտնվում։ Միայն վերջերս Վաղարշապատի ձևա-
գրատանից գտնվել և լույս տեսնող աշուղները, վորք լորշոր նյութ
և տալիս ճշգրիտ գաղափար կազմելու ալբանական գրի մասին։

4-րդ դարի վերջերին և 5-րդ դարի սկզբներին Բրանը կա-
րողացում գրավեր և իրեն յենթադիել Ալբանիան։ Սասանյան
տիրակալներն այնտեղ ստեղծեցին նույնպիսի տիրապետու-
թյուն և վաղուց հայն նույնպիսի քաղաքականություն, վորպի-
սին ներառեք վաղուց հայն Հայաստանում և Վրաստանում։

Ալբանացիները հաճախ աղստամբել են Սասանյաններին
դաժան քաղաքականության զին։ Այսպես օրինակ խոշոր ժողովը-
ղական աղստամբություններ են տեղի ունեցել 451, 483—484 և
571—572 թվերին։

461 թվին Սասանյաններն Ալբանիայում հաստատեցին
մարդաբանական իշխանություն, վորի կենտրոնը Կարալի քաղաքն
էր։ Պարսիկները խոշոր ուղղակիան ունեցնում կենտրոնացրին Ալբա-
նիայում և այն, վորպես ստրատեգիական բազա, լավ ամրաց-
րին՝ կալիքայան քոչվորներին կողմից կատարվող սխառմամուկ
հարձակումներից պաշտպանվելու համար։ Կառնեցվեցին մի շարք
սահմանային բերդեր։ Հայտնի յեն այդ ժամանակ կառուցված
Դերբենդի ամրությունները։

Մարդպանը հանդիսանում էր յերկրի զերծագույն իշխանու-
թյունը։ Էսկ ներքին իշխանությունը պատկանում էր բնիկ
Փեոդալիական արիստոկրատիային։

Ալբանիայում 6-րդ դարից հանդես է գալիս Միհրանիդների
դինաստիան։ Առաջին ալբանական իշխանը Միհրանիդնե-
րից հանդիսանում էր իշխան Վարազ-Գրիգորը (590—636), վորի
աթոռայնություն քաղաքը հանդիսանում էր Պարտավը 552 թվին
Պարտավում հիմնադրվում և նաև ալբանական կաթողիկոսու-

թյունը, վորպես յեկեղեցու անկախ և զերագույն իշխանություն։

Միհրանիդներն իրենց ձևաբը պցելով Ալբանիայի ներքին
իշխանությունը, տիրեցին խոշոր հողային տերիտորիայի—Կուր
գետի ամբողջ աջափնյա հողերին։ Այդ շրջանում արդեն ձևվա-
կերպվում են ֆեոդալական հարաբերությունները։

Հարկատու բնակչությունը բաժանվում էր յերեք շերտի—
ունեվորները, չքավորները և գյուղացիները։

Ունեվորները յեկեղեցուն վորպես հարկ տալիս էին չորս
գրիվա (չափ) ցորեն, վեց գրիվա գարի և 16 կճուճ խաղողի
հյութ։ չքավորները տալիս էին ունեվորներին տվածի կիսի չափ
և բացի այդ դինի վորքան կարող էին։

Այն գյուղացիները, վորոնք ցանք և աղվեսներ չունեցին,
ազատվում էին յեկեղեցական հարկերից, իսկ այն գյուղացի-
ները, վորոնք գրադվում էին նաև անասնապահությամբ, լրա-
ցուցիչ հարկ էին տալիս։ յուրաքանչյուր սուռն տալիս էր մեկ
վոչխոր, յերեք կապուց բուրդ և մեկ գլուխ պանիր, ով ձի ու-
ներ՝ նաև մեկ քառասկ ով կով ուներ՝ մեկ հորթ։ Բացի յեկե-
ղեցուց, գյուղացիները խոշոր հարկ էին տալիս նաև պետու-
թյանը։ Հայտնի յեն այդ հարկի յերկու տեսակը՝ խառկալ (հո-
ղային հարկ) և գիգաա (գլխահարկ)։ Գյուղացիները տալիս է-
ին նաև մի շարք ուրիշ աղյակի և անուղղակի հարկեր։

Արարներին նվաճումների նախարարակին Բրանից զեպլի խա-
ղարները գնացող առևտրական ճանապարհն անցնում էր Ալ-
բանիայի վրայով, վորը մեծ չափով նպաստեց այնտեղի առևտրի
զարգացմանը։ Այդ ճանապարհի վրա հանգես յեկան մի քանի
քաղաքներ, ինչպես սրինակ, Շաղսրանը, Շարվանը, Շեմախան,
Բալախանը և մյուսները։

ԱԼԲԱՆԻԱՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պարսկական տիրապետության անկումից հետո, 7-րդ դարի
սկզբին, Ալբանիայում ուժեղանում և խաղաղական աղդեցու-
թյունը 628 թվին խաղարներն ալբաններից պահանջում են
վճարել իրենց այն հարկը, վորը մի ժամանակ նրանք վճարում
էին Սասանյաններին։ 7-րդ դարի 30-ական թվերին ալբա-
ններն ազատվեցին խաղարներից և դարձյալ շատ կարճ ժամա-

նակ ընկան պարսիկներն Խիրապետութեան տակ: Սակայն Կալանական իշխան Չուռաշիրը (636—669 թ. թ.) կարողացավ տապալել իրանական լուծը և մի կարճ ժամանակ Ալքանիան անկախութեան ձեռք բերեց: 7-րդ դարի կեսերին արաբները հանդես յեկան և սկսեցին նվաճել Ալքանիան:

654 թվին խալիֆ Ոսմանի որդի Ալքանիա մասով արաբ Սելման իբն-Ռաբի՛ն զորավարը: Սակայն Կալանները, արաբական խալիֆայի ներքին պայքարն սպառնալից դարձնելով, հայերի և վրացիների հետ միասին իրենց հարաբերութեանները խզեցին արաբներից և ընդունեցին բյուզանդական որդեգրություն: Արաբներն ամեն կերպ ձգտում էին զրավել Ալքանիան: Խալիֆ Մուավիա 1-ի որդի արաբներն սկսեցին հարկ վճարել արաբներին:

680 թվին Կալանները նորից ոգավելով խալիֆայի ներքին պայքարից, դադարեցին հարկ վճարել խալիֆային, սակայն այդ շրջանում Անդրկովկասի վրա անդի յեն ունենում խաղաղների նոր արշավանքներ: Այդ ժամանակ Ալքանիայում իշխում էր իշխան Վարադ-Տրդատը (669—699): 7-րդ դարի վերջերին, մի կարճ ժամանակ, Անդրկովկասում նորից ուժեղանում և Բյուզանդիան: 688 թվին Յուստինիանոս II-ը Հայաստան խոշոր զորք ուղարկեց՝ ստրատեգ Լեոնտի հրամանատարութեամբ, վորը նվաճեց վոչ միայն Հայաստանը, այլ և Ալքանիան: Սակայն այնտեղ բյուզանդական Խիրապետութեանը յերկար չտևեց: 7-րդ դարի վերջերին արաբները բյուզանդացիների նկատմամբ մի քանի խոշոր հաջթանակներ տարան: 701 թվին արաբները նորից նվաճեցին Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Ալքանիան, ու վոչնչացրին Ալքանիայում իշխող Միհրանիդների գլխատան, վորի վերջին ներկայացուցիչը Շերոյն էր (699—705): Այնուհետև Միհրանիդներն Ալքանիայում հաշվում են շարքային ֆեոդալներ: Արաբները վերջնականապես ամրացան Ալքանիայում, հետ մղելով նաև խաղաղներին: Նրանց միջև սահման դարձավ Դերբենդը:

Արաբներն Ալքանիայում շուտով տիրեցին յերկրի ամբողջ լավադուլն հողը՝ և հաստատեցին բնիկների՝ վրա իրենց ֆեոդալական դերիշխանութեանը: Ալքանական գյուղացիութեանը ծանր կալման մեջ և ընկնում նվաճող և բնիկ ֆեոդալներից: Բնիկ

ֆեոդալներն իրենց ազդեցութեանը գերադասեցապես պահում են լեռնային շրջաններում՝ Լեոնային Ղարաբաղում և գլխավորապես Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային մասերում:

725 թվին արաբներն Ալքանիայում մարդկանց և անասունների հաշվառում անցկացրին և ապա չափազանց ծանր հարկեր նշանակեցին: Ալքանացիներն ապստամբեցին արաբական դաժան լծի և ծանր հարկերի դեմ: Ալքանական ժողովրդական ապստամբութեանները յինթարկվում էին դաժան ճնշումներ: Ապստամբներին հառկապես դաժանորեն պատժում էր հետագա խալիֆ Աբու-Ջաֆար Ալ-Մանսուրը և ավելի յեր ծանրացնում հարկերի չափը:

Արաբական ծանր շահագործումը և դաժան Խիրապետութեանը յերկիրը հասցրեց ազդատութեան և կառավարչական քայման:

Ալքանիայում ժողովրդական նոր խոշոր ապստամբութեան սկսվեց 795 թվին, վորը միայն վորոշ չափով մեղմացավ խորամանկ և յեռանդուն արաբ նոր կառավարիչ Յազիդ իբն-Մադյադ Աշ-Շեյբանի ֆաթեթով (799—801): Սրան նախ և առաջ հաջողվեց հաշտեցնել արեւելեյան Անդրկովկասի արաբ թշնամական ցեղերին և բացի այդ նա իր կողմը գրավեց բնիկ Կալան ազգային վորոշ ֆեոդալներին:

ԲԱՅԵԿԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ: ԱԼԲԱՆԻԱՆ 9—10-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ալքանյան գլխատանայի հաստատման ժամանակ և նրանից հետո Խալիֆայի, բոլոր ծայրերում անդի յեն ունենում ժողովրդական բաղմաթիվ ապստամբութեաններ, վորոնք այնքան ուժեղ էին, վոր հաճախ նույնիսկ ուղադնում էին խալիֆայի գոյութեանը: Ալքանիայում նույնպես խոշոր շարժում սկսվեց խալիֆայի դեմ, վորը կոչվում էր խուրբմիտներին—(կարմիր դրոշակակիրներ) շարժում (այդ շարժումը իր դեկավարի անունով կոչվել և նաև Բաբելի շարժում): Այդ շարժումը անվեց մոտ 29 տարի և շատ ծանր նստեց խալիֆայի վրա: Դա գյուղացիական շարժում էր, ուղղված ֆեոդալական ծանր շահագործման և պետական ծանր հարկերի ու ռեժիմի դեմ: Նա հատկապես ուղղված էր արաբական դաժան Խիրապետու-

Թյան դեմ: Այդ շարժումն ունեւր կրօնական գոռնաւորում: Խուրբեմիտները շարժումն սկիզբ առաւ 808 թվին, այժմյան Թալիշի լեռներում, և շուտով տարածվեց ամբողջ Ալբանիայում, Հայաստանի արեւիկայան գավառներում և Պարսկաստանի հյուսիսային գավառներում: Ալբանիայում, պաշտօնակաթյան հետ միասին, արաբները դեմ գուրա յեկան նաեւ ժողովրդական աշխատակար Խուրբեմիտների շարժման գլուխը կանգնեց ժողովրդական հերոս Բաբեկը, կամ Բաբան: Բաբեկը ծնվել և 798 թվին ներքին Միջագետքում: Նրա հայրը հետադադում փոխադրվում և Ալբանիա և գրադվում և բուռնացողների վաճառքով, սակայն Բաբեկը հորը կորցնում և իր մանկական համակում և ապրում մոր խնամքի տակ: 10 տարեկան հասակում նա դառնում և հովիտ, ապա մի առ ժամանակ ապրում և Թալիշիցում և գրադվում և արհեստով: Կյանքի այդ ծանր պայմաններում Բաբեկի մեջ կոմվեց հեղափոխական վարքին և թշնամանք դեպի շահագործողները և հատկապես դեպի դաժան նվաճող արաբները: 816 թվին Բաբեկը կանգնեց Խուրբեմիտները շարժման գլուխը և ապստամբության դրոշակ պարզեց արաբական խալիֆայի դեմ: Բաբեկի գործողութունները հիմնական կենտրոնը դառնում և Ալբանիան: Բաբեկի դեմ կռիւում են վոշ միայն արաբները, այլև ալբան և հայ ֆեոդալները: Արաբական խալիֆ Մուստաինը 835—837 թվերին Բաբեկի դեմ խոշոր քանակությամբ զորք ուղարկեց՝ Աֆշինի գլխավորությամբ և 836—837 թ. Բաբեկը երեց առաջին խոշոր պարտությունը: Այնուհետև նա անցավ պարսկական կողմ, բայց շուտով լիովին պարտվեց և գերությունից հազիվ ազատվելով փախավ Լարբադ, վերանդ տեղական ֆեոդալ Սահլ-Սմբատը խորամանկ ճանապարհով բռնեց նրան և 837 թ. սեպտեմբերի 4-ին հանձնեց արաբներին: Արաբները գլխատեցին Բաբեկին և արյան մեջ խեղդեցին նրա գլխավորած ժողովրդական ապստամբությունը:

Բաբեկի դեմ՝ արաբների մղած կռիւների ընթացքում Ալբանիայում մեծ չափով ուժեղացան բնիկ ազգեցիկ ֆեոդալները, հատկապես Սահլ-Սմբատի տունը, վերը ձգւում էր դառնալ ամբողջ Ալբանիայում իշխող տուն: Սրա հետ միասին բարձրացան նաեւ մի քանի ուրիշ ֆեոդալական տներ, վերոնք իշխում էին Ալբանիայի զանազան մասերում, որինակ, Ասրենքսին Մուսա-

վիան, վերն իշխում էր Թարթար դեպի հովտի վրա, (նրա կենտրոնն էր այժմյան Իստիսուն): Ֆեոդալական ազգեցիկ յերրորդ տունը Յեսայ Աբու-Մուսկի տունն էր, վերն ամրացել էր Գիլդի լեռան շրջանում: Շիրվանի շրջանը պատկանում էր Զամառպանների տանը: Սրանք իրենց տիրապետության տոհմական տիրապետով կոչվում էին «Շիրվան շահ»: Ալանցից դեպի հարավ գտնվում էր «Խուրսան շահիք» տիրապետությունը, վերոնց մայրաքաղաքն էր Նուխին: Ալբանիայի մյուս մասերում հաստատվել էին արաբ իսաները:

9-րդ դարի կեսերին արաբական խալիֆայի ամեն կերպ ձգտում էր վտնչացնել տեղական մանր ֆեոդալների տիրապետությունը և կրկին ամբարցնել իր գիրքերը: Այդ նպատակով էր, վեր առնի ունեցավ Բուլայի արյունալի և ավերիչ արշավանքն Անգրիկովկասում: Բուլային հաջորդեց ալբանական մի շարք ազգեցիկ ֆեոդալներին գերել, վերոնցից վամանք հետադադում ընդունեցին Իսլամը և, գերությունից ազատվելով, հորից վերահանդեսեցին իրենց ֆեոդալական իրավունքները: Սահլայն խալիֆայի բոլոր ձեռնարկները՝ վերականգնելու իր նախկին հզոր ազգեցությունը՝ ապարդյուն են անցնում: Խալիֆայի քանի գրնում կորցնում և իր ազգեցությունը, ինչպես ամբողջ Անդլը-կովկասում, նույնպես և Ալբանիայում, և դրա փոխարեն աստիճանաբար ուժեղանում են տեղական ֆեոդալական իշխանությունները, վերոնց մեջ ամենից ուժեղը Շիրվանի իշխանությունն էր—Շամախի կենտրոնով: Նրանք, ինչպես տեղեկնք վերեւում, հայտնի էին «Շիրվան շահեր» անունով:

11-րդ դարի վերջերին Աղբեջանը նվաճվում և սելջուկների կողմից, տեղական իսաները դառնում են սելջուկների հեղատակներ: Սելջուկական նվաճումների շնորհիվ Աղբեջանի արդի հողերն անցնում են թուրքական և թուրքմենական քոչվոր ցեղերի ձեռքը: Այդ ցեղերն անխնա շահագործում էին բնիկներին:

Սելջուկական տիրապետության տապալումից հետո, 11—12-րդ դարերում, վերջնականապես տեղի յե ունենում աղբեջանական եթնոսի կազմավորումը:

Միանգամայն սխալ են բուրժուական նացիոնալիստները, վերոնք աղբեջանական եթնոսի կազմավորումը կապում են

յեկվոր թյուրքական ցեղերը հետո նրանք գտնում են, վերսել-
ջուկները դուրս գեցին այնտեղի բնիկ ժողովուրդներին -- ալթայ-
ներին և հիմք դրին աղբրեջանակական եթնոսին:

Աղբրեջանակական եթնոսին հիմնական ելմանն ալթայներն
էյին, վերսել ցեղակից էյին կովկասյան ժյուս ժողովուրդ-
ներին: Սակայն հետագայում ալթայները մի մասն ընդունում
է իսլամը և խառնվում յեկվոր իրանական, ռեջուկական, թյուր-
քական, արաբական, ապա հյուսիսից յեկած թյուրքական ցեղե-
րին (խազարներին, զվազներին) և հարավից յեկած թյուրք-
մեններին, և այդ խառնուրդից վերջնականանին ձևավորվում
է աղբրեջանական եթնոսը: Ալթայնայիները մի մասն էլ, պահ-
պանելով քրիստոնեյությունը, խառնվեց հայերին և միջև որս
էլ ապրում և Ղարաբաղում:

Աղբրեջան անվան առաջացումը մի շարք ուսումնասիրող-
ները կարծիքով կապվում և Ասորքատական մարզի անվան հետ:
Վումանց կարծիքով Ասորքատն այդ յերկրի ախրողի անձնական
անունն է յեղեկ իսկ վումանց կարծիքով ել դա տոհմական կո-
չում է յեղեկ, սակայն աստիճանաբար այդ անունը հետագայում
տարածվել է հնագույն Ալթանիայի տերիտորիայի վրա և դարձել
յերկրի ազգային անունը: Աղբրեջան:

3 Ա Ն Կ

Ուրարտական պետության առաջացումը և նրա պատե- րազմներն Ասորեստանի հետ	3
Ուրարտական ժողովուրդների զբաղմունքը	7
Դասակարգային կազմը և պետական ձևը	8
Դիր-զրակահուսթյունը և կրոնը	8
Անդրկովկասն ու Միջին Ասիան մեդական և աբխազյան տիրապետության տակ	9
Միջին Ասիայի հնագույն ժողովուրդներն արեմեն- յան տիրապետության ժամանակ	11
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը և Միջին Ասիայի նվաճումը	13
Միջին Ասիան II—I դարերում	15
Միջին Ասիան Սասանյան ղեկառության շրջանում	17
Միջին Ասիան և հեփթալիտները (эфталиты)	19
Միջին Ասիան և թյուրքերը 6-րդ դարի վերջերին և 7-րդ դարի սկզբներին	21
Միջին Ասիայի նվաճումն արաբների կողմից	23
Միջին Ասիան Աբասյան ղեկառության տիրապե- տության տակ և մականների ապստամբութունը	26
Տաթարիզները, սաֆարիզները և սամանիզները	27
Միջին Ասիայի անառական կյանքը տաթարիզնե- րի և սամանիզների որոք, 9—10-րդ դարերում	28
Քաղաքները և կուլտուրական կյանքը Միջին Ասիայում 9—10-րդ դարերում	30
Թյուրքմենները 10-րդ դարում	33

Վրաստանը մինչև 10-րդ դարը	31
Վրաստանը մինչև 3-րդ դարը	34
Վրաստանը 3—4-րդ դարերում	39
Վրաստանը 6-րդ դարում	41
Վրացական նյութական և հոգեվոր կուլտուրան 6—7-րդ դարերում	43
Վրաստանն արաբական խալիֆայի գերիշխանու- թյան ներքո	44
Պայքար արաբների դեմ և վրացական ֆեոդալա- կան նոր իշխանությունների հանդես գալը	46
Վրացական կուլտուրան 8—10-րդ դարերում	49
Ալբանիա	50
Ալբանիան մինչև 3-րդ դարը	50
Ալբանիան 3—7-րդ դարերում	53
Ալբանիան արաբական նվաճումների շրջանում	55
Բաբեկի շարժումը: Ալբանիան 9—10-րդ դարերում	57

Խմբագիր՝ Ն. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Տեխ. լեժ. Խ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Սրբազրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Գլավիտի լրացրել է—1126. Պատվեր 138, արած 1300
Հանձնված և արտադրության 23 մարտի 1940 թ.
Ստորագրված և տպագրության 25 մայիսի 1940 թ.

Մանկ. Ինստիտուտի տպարան, Մաբքուի փ. 17, Յերեվան 1940

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50 Կ.